

**Ήταν η Χέντι, Βασίλισσα του Χετταίου Μεγάλου Βασιλιά
Σουπιλουλιούμα Ι, Αχαιά πριγκίπισσα (χ)Ένδης ή (χ)Ήτις-Ήτεια;
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ του άρθρου
*Was Henti, Queen of Hittite Great King Šuppiluliuma I, an Achaean Princess
Named (χ)Ένδης or (χ)Ήτις-(χ)Ήτεια?***

Κωνσταντίνος Σπ. Γιαννακός, Γεν. Γραμματέας της ΕΔΑΒuT¹, EAA ID: 64140

Περίληψη: Το Χεττιτικό κείμενο CTH 214.12.A, μια προσευχή ενός ανώνυμου Βασιλιά της Χώρας του Χάττι, που ταυτίζεται με τον Βασιλιά Μουρσίλι ΙΙ -πιθανότατα- ή τον Μουβαττάλλι ΙΙ ή τον Ουρί-Τεσούμπ, καταγράφει: §2' (rev. 3-6) “διότι αυτός/αυτή [έγινε εχθρική] εναντίον της μητέρας μου, [...] αυτός την/τον εξόρισε στη Χώρα Αχχιγιάβα (= Μυκηναϊκή Ελλάδα)”. Η πρώτη σύζυγος του Σουπιλουλιούμα, η Χέντι, ήταν η μητέρα των πέντε γιων του, συμπεριλαμβανομένου του Μουρσίλι, αλλά ακολούθως αντικαταστάθηκε από μια νέα σύζυγο (τη Βαβυλώνια πριγκίπισσα Μάλνιγκαλ (Malnigal)), η οποία έλαβε το όνομα Tawananna ως προσωπικό όνομα. Η απότομη εξαφάνιση της προηγούμενης Βασίλισσας (Χέντι) από τα Χεττιτικά αρχεία οδήγησε στην υπόθεση ότι ο Σουπιλουλιούμα την απομάκρυνε από την κεντρική σκηνή για να ανοίξει τον δρόμο στη νέα του σύζυγο, εξορίζοντας τη Χέντι στην Αχχιγιάβα. Η εξορία μιας πρώην Μεγάλης Βασίλισσας σε μια ξένη χώρα δικαιολογείται εάν αυτή η Χώρα είναι η πατρίδα της. Συνεπώς, ο Σουπιλουλιούμα (1350-1322π.Χ.) επέστρεψε την Χέντι στην Αχχιγιάβα, στον Οίκο του πατέρα της πιθανότατα· επί πλέον αυτού, καταγράφεται στα αρχεία και η επιστροφή/εξορία στην πατρίδα της, μιας άλλης βασίλισσας. Ήταν η Χέντι πριγκίπισσα μιας Δυναστείας της Αχχιγιάβα, η οποία, μετά από διπλωματικό γάμο πριν το 1350π.Χ., έγινε Βασίλισσα στη Χαττούσα; Εάν αυτό ισχύει, τότε (Αναφορά Μαντείου, CTH 570.1, §24':ii:57'-64') δικαιολογείται η “πρόσκληση και μεταφορά των ξένων θεών της Αχχιγιάβα στο Χάττι, για τον Χετταίο βασιλιά, ‘τον πράκτορα και αντιπρόσωπο των Χετταίων θεών επί της γης’,” αφού: ο κατά το ήμισυ Αχαιός Μουρσίλι, ο γιός της Χέντι, προσκάλεσε τους θεούς της πατρικής γης της μητέρας του για να προσευχηθεί σε αυτούς και να θεραπευθεί από αυτούς. Αυτό μας οδηγεί στο

¹ Εταιρεία Διερεύνησης Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒuT). EAA = European Association of Archaeologists = Ευρωπαϊκή Εταιρεία Αρχαιολόγων (Αριθ. Μέλους 64140).

^{1a} Το άρθρο παρουσιάστηκε στην EAA 2026 32nd Annual Meeting, “Resonant Pasts”, Αθήνα, 29-8-2026, στη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ, Session 220, Room 316 (αντί 421)· η αγγλική πρωτότυπη έκδοσή του ευρίσκεται στον: <https://submissions.e-a-a.org/ea2026/fp/p/80d2f291ee08b5fca9041272a9f3f1fb>. Όπου: EAA = European Association of Archaeologists [= Ευρωπαϊκή Εταιρεία Αρχαιολόγων].

να διερευνήσουμε τα κείμενα της Γραμμικής Β γραφής για κάποια λέξη φωνητικά σχετιζόμενη με το όνομα Χέντι· πράγματι, το όνομα $\text{𐀓 𐀆 𐀗} = \text{e-ti-wa}$ αναγνώσθηκε στα αρχεία της Κνωσού (περίπου 1400-1300(+).π.Χ.). Αυτή η λέξη προφερόταν «(χ)έ-(ν)τις)» = «(h)e-(n)ti(s)», και απέδιδε τα ονόματα (χ)'Ενδηίς [= (h)Endeis] [ή (χ)'Ητις-(χ)'Ητεια = (h)e-(n)t(e)i(s)] και -προφανώς- οι Χετταίοι γραφείς την μετέγραψαν ως Χέντι.

Λέξεις κλειδιά:

Χετταίοι, Χέντι, Σουπιλουλιούμα Ι, Αχχιγιάβα, Μουρσίλι, Tawananna, Γραμμική Β, (χ)'Ενδηίς, (χ)'Ητις/εια.

1.- Εισαγωγή

Η λίστα των Βασιλέων και Βασιλισσών του Βασιλείου των Χεταίων, της μεγάλης δύναμης της Μικράς Ασίας κατά τις περιόδους '17ος αιώνας'- '16ος αιώνας-αρχές' και '14ος αιώνας-τέλος'- '13ος αιώνας-αρχές' π.Χ., περιλαμβάνει το βασιλικό ζεύγος Σουπιλουλιούμα Ι (*Šuppiluliuma I*) με την πρώτη του σύζυγο, τη βασίλισσα Χέντι (*Henti*). Η Χέντι ήταν η κύρια σύζυγος του Σουπιλουλιούμα κατά την περίοδο '1350(+)-περ. 1330(+)² π.Χ., ενώ ο Σουπιλουλιούμα Ι βασίλευσε περίπου από το 1350 έως το 1321 π.Χ. Συνεπώς, η *Henti* είχε παντρευτεί τον Σουπιλουλιούμα πριν ανέβει στον θρόνο,³ όταν ήταν πρίγκιπας και αρχιστράτηγος του στρατού υπό την ηγεσία του πατέρα του, του βασιλιά Τουνταλίου ΙΙΙ (*Tudhaliya III*). Το Βασίλειο των Χετταίων, από περίπου το 1570 π.Χ. και μετά, είχε εισέλθει σε σημαντική περίοδο παρακμής· είχε περιοριστεί εντός της καμπύλης του ποταμού Άλως -δηλαδή «έκ της περσικής του (χ)Άλως» [= «πέρα από τον (χ)Άλως»]⁴ για τους Έλληνες. Το Βασίλειο ανέκτησε την κυριαρχία, την υπεροχή και έφτασε στην ακμή της δύναμής του μόνο κατά τη βασιλεία του Σουπιλουλιούμα και μετά, αν και προηγήθηκε για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μια πρόσκαιρη ανάκτηση της δύναμής του, προς το τέλος της βασιλείας του Βασιλιά Τουνταλίου Ι/ΙΙ (*Tudhaliya I/II*) -περίπου το 1400-1390 π.Χ.. Η Χέντι, ως βασίλισσα του Βασιλείου των Χετταίων, έζησε αυτήν την μετάβαση από την παρακμή στο απόγειο της δύναμης των Χετταίων.

Θα μπορούσε η Χέντι να ήταν Αχαιά πριγκίπισσα; Έχουν καταγραφεί επαφές ή σχέσεις μεταξύ των Χετταίων και των Μυκηναίων κατά τη δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ.;

² Ερμηνεία των συμβόλων στις ημερομηνίες «π.Χ.» συν: [1600(+)] → 'πριν το 1600'· μείον: [1600(-)] → 'μετά το 1600'.

³ Bawanypeck 2007· Bawanypeck 2011, 68· De Martino 2013, 67.

⁴ TLG-Strabo (Geogr.), *Geogr.*, 12:3:24:4-6, "ἐκτὸς τοῦ Ἄλως..... ἐκ τῆς περσικῆς τοῦ Ἄλως"· το όνομα Ἄλως εἶναι δασυνόμενο δηλαδή (χ)Ἄλυ(φ)ς (εάν υπάρχει δίγαμμα (φ)).

Θα ήταν πολύ διαφωτιστική μια μελέτη για πιθανές επαφές -ανά τους αιώνες- μεταξύ των Χετταίων και των Αχαιών, όπως αυτές οι (τυχόν) επαφές προκύπτουν από τα Χεττιτικά διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα, τα οποία καλύπτουν την περίοδο από την αρχή του Βασιλείου των Χετταίων μέχρι την περίοδο του Σουπιλιουλιούμα και του εγγονού του, Μουβαττάλλι ΙΙ (Muwattalli II) συμπεριλαμβανομένου.

2.- Σύντομη Ιστορία των Χετταίων, Επαφές με τους Αχαιούς και οι Ρόλοι των Σουπιλιουλιούμα, Χέντι και των Απογόνων τους

Πρώτον, οι Χετταίοι, «όπως τους ονομάζουμε»⁵, δεν αποκαλούσαν τους εαυτούς τους Χετταίους -όπως τους ονομάζουμε σήμερα-, αλλά απλά «ο λαός της 'Χώρας του Χάττι'». Ταυτίζονταν με την περιοχή στην οποία ζούσαν.⁶ Η 'Χώρα του Χάττι' ήταν ένα πολύγλωσσο και πολυφυλετικό⁷ Βασίλειο, όπου ομιλούνταν πολλές γλώσσες: η Νεσιτική/Νεσιτική (nešili, našili ή nišili, δηλαδή η γλώσσα της Νέσα (Neša), που ήταν η κοιτίδα των 'Χετταίων') ήταν η επίσημη γλώσσα,⁸ που ομιλούνταν από την άρχουσα τάξη.⁹ Υπάρχουν επίσης ίχνη της «γλώσσας του Χάττι» (Χαττική/Χαττική [Hattian/Hattic]) -των αυτοχθόνων Χαττιών (Hattians)- σε λίγα σωζόμενα κείμενα κυρίως θρησκευτικού ή λατρευτικού χαρακτήρα.¹⁰ Στα αρχεία εντοπίστηκαν ακόμη έξι άλλες γλώσσες: Ακκαδική (η διεθνής γλώσσα της διπλωματίας, που δεν μιλούσαν οι απλοί άνθρωποι), Χουρριτική/Hurrian (hurlili), Λουβική (luwili - η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Χετταίος βασιλιάς στην αλληλογραφία του με τον βασιλιά της Αχχιγιάβα (Aḫḫiyaḡa)), Παλαική/Palaic (palaumnili), Σουμεριακή και 'Μιταννική'. Επί πλέον, ομιλούνταν και μικρότερες γλώσσες, π.χ. Καρική και Λυκική (στενά συνδεδεμένες με τη Λουβική).¹¹ Ωστόσο, οι τρεις κύριες γλώσσες που ομιλούνταν στο βασίλειο των Χετταίων ήταν: Νεσιτική (nešili, našili ή nišili), Λουβική (luwili) και Παλαική (palaumnili).¹²

Στην αυγή της ιστορίας των Χετταίων, η βασιλική δυναστεία της Κουσσάρα (έξω από τη καμπύλη του Άλφους, κοντά στη Νέσα [Εικ.1] και στην κλασική Καισάρεια) είχε ενθρονίσει έναν

⁵ Bryce 2005, 18.

⁶ Bryce 2005, 19, 16. Seeher 2006, 173. Akurgal 2001, 4.

⁷ Bryce 2005, 18.

⁸ Bryce 2005, 387. Seeher 2006, 173.

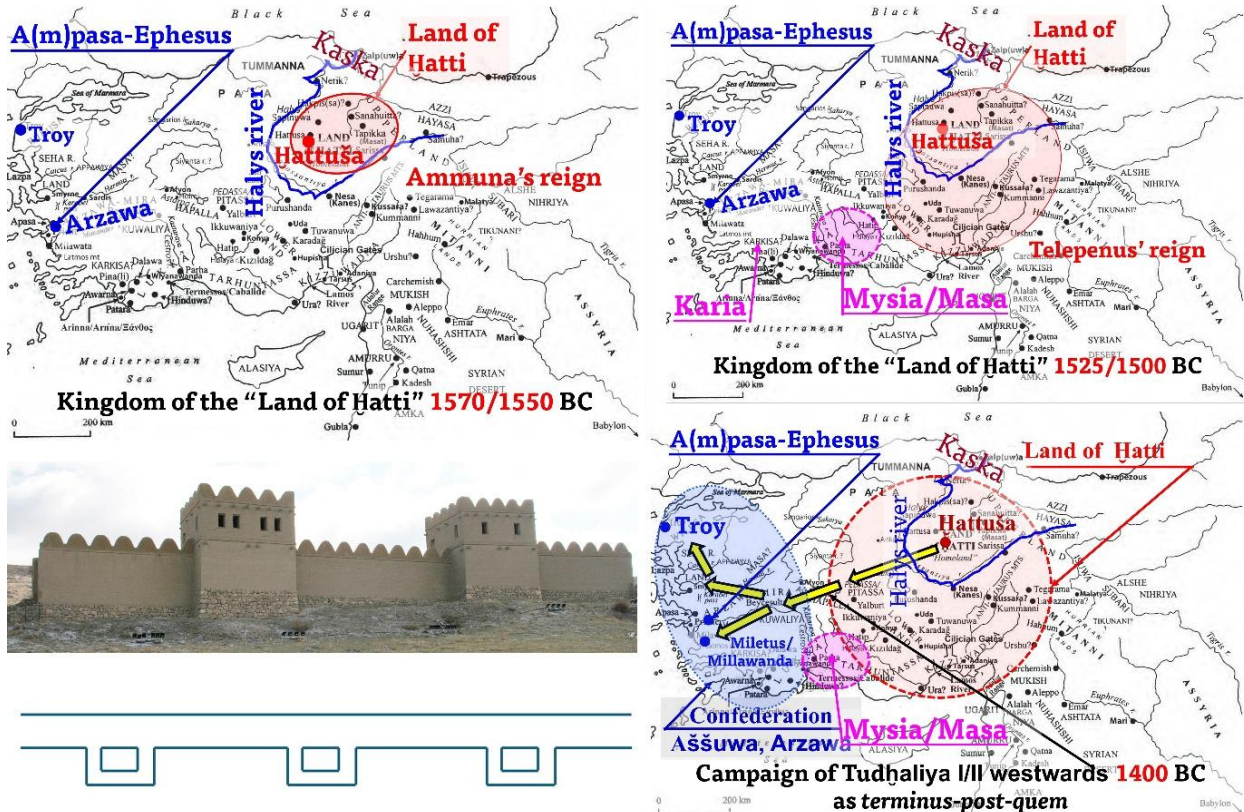
⁹ Bryce, 2005, 11, 17. Melchert 2003a, 10-23, 12-13.

¹⁰ Bryce 2005, 12. Melchert 2003a, 16.

¹¹ Bryce 2005, ό.π., 278, 381, 385, 387, 387-388: “μια γλώσσα την οποία προφανώς ομιλούσαν οι βασιλείς του Μιτάννι (Mitanni)”.

¹² Bryce 2005, 11. Melchert 2003a, 9: χάρτης 1, 14-15, 9-22. βλ. και Watkins 1986, 45.

βασιλιά Ταμπάρνα/Λαμπάρνα (**Tabarna/Labarna**) στη Σαναχουίτα/Sanahuitta (εντός της καμπύλης του Άλφους), ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα ανατράπηκε από μια εξέγερση· ο γιος του, **Χαττούσιλι I (Hattušili I)** -που έφερε επίσης τον τίτλο «Μεγάλος Βασιλιάς Ταμπάρνα, Άνθρωπος της Κουσάρ(α)»- έγινε βασιλιάς της «Χώρας του Χάττι» (1650–1620 π.Χ.), μετέφερε την πρωτεύουσα στη Χαττούσα (Hattusa) και επεξέτεινε την κυριαρχία του βασιλείου

Εικόνα 1. Η “Χώρα του Χάττι”: την περίοδο 1570-1550 π.Χ. (**άνω-αριστερά**), την περίοδο 1525/1500 π.Χ. (**άνω-δεξιά**)· αυτοί οι δύο χάρτες δείχνουν την Χώρα του Χάττι πριν από την εκστρατεία του Τουνταλίγια I/II (Tudhaliya I/II) προς τα δυτικά, περίπου το 1400 π.Χ. ως ανώτατο χρονολογικό σημείο [*terminus-post-quem*] (βλ. **κάτω-δεξιά**). Ανακατασκευασμένο τμήμα του Τείχους στον αρχαιολογικό χώρο της Χαττούσα (Hattusa) [**άνω**] και κάτοψη [**κάτω**] (**κάτω-αριστερά**): πολύ χαμηλή βάση από λιθοδομή και υπερκείμενη κατασκευή από ωμόπλινθους· οι Πύργοι ήσαν ενσωματωμένοι σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις (βλ. Neve 1993, 622, Abb. 1, 627, Abb. 5). [Χάρτες, φωτογραφία, κάτοψη από τον συγγραφέα].

στη Συρία στα νοτιοανατολικά, καθώς και στην Αρζάβα (Εικ.1) στα δυτικά. Επέτυχε τότε να θέσει υπό έλεγχο Χετταίου κυβερνήτη κάποιο τμήμα της επικράτειας της Αρζάβα τουλάχιστον. Ο **Μουρσίλι I (Muršili I)** [1620–1590 π.Χ.] κατέκτησε τη Βαβυλώνα και κατέλυσε το

Βαβυλωνιακό κράτος. Ωστόσο, κατά τη βασιλεία του **Χαντίλι Ι (Hantili I)** [‘1590–1560’ ή ‘1585–1570’ π.Χ.] άρχισε μια περίοδος παρακμής.¹³

Κατά την επόμενη «καταστροφική»¹⁴ βασιλεία του **Αμμούνα (Ammuna)** [‘1560(-)-1525(+)- ή ‘~1570–1550’ π.Χ.¹⁵], η Χώρα του Χάττι συρρικνώθηκε «πέρα από τον (χ)Άλυ ποταμό», σε περιοχή μικρότερη από αυτή που περικλείεται από τον ποταμό (χ)Άλυ (Εικ.1.-άνω-αριστερά).¹⁶ Εκείνη την εποχή, η Αρζάβα (Arzawa) -με την Άμπασα/Έφεσο ως «πρωτεύουσά» της (συμπεριλαμβανόταν και η Ασσούβα (Aššuwa))- έγινε ανεξάρτητη¹⁷ και παρέμεινε ανεξάρτητη μέχρι το 1320/1316 π.Χ..¹⁸

Ο βασιλιάς **Τελιπίνου ή Τελεπένου(ς) (Telipinu or Telepenu(s))**¹⁹ [‘1525–1500’ ή ‘1500–1480’ ή ‘1480–1460’ π.Χ.²⁰], που επανέκτησε ολόκληρη την περιοχή εντός της καμπύλης του (χ)Άλυος ποταμού και επεξέτεινε την Χώρα του Χάττι νότια²¹ αλλά όχι δυτικά (Εικ.1.-άνω δεξιά), ακούγεται πολύ κοντινά στον “**Τηλεφόντης(-αο)/Telep(h)ontes(-αο)**”²² = Τήλεφος/Telephus” της Γραμμικής Β και στο “Τήλεφος της Μυσίας” της αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, μετά την πολύ συνηθισμένη τροπή του βραχέος ‘ο’ σε βραχύ ‘ε’: Τελεπ(φ)ον/Telep(h)on (Ελληνικά) > Τελε-πεν/Telepen (Χεττιτικά). Άλλωστε, ο Χάξλεϋ²³ (Huxley) είχε ήδη ταυτίσει τον Χετταίο βασιλιά Τελιπίνου (ή Τελεπένου) με τον Τήλεφο/Telephus από το 1960. Σύμφωνα με την αρχαία Ελληνική Γραμματεία, ο **Τήλεφος** της Μυσίας αρχικά πολέμησε εναντίον των

¹³ Bryce 2005, 64-68: Χαττούσιλι Ι “ο μεγάλος Βασιλιάς Ταμπάρνα”, ίδρυσε νέα πρωτεύουσα στη Χαττούσα, 73-74: Αρζάβα, 68-102: Freu/Mazoyer/(Fontanille) 2007, 1:25, 1:153-165. Cline 2014, 34. Bryce 2018b, 2, 1-12.

¹⁴ Freu/Mazoyer 2007, 1:17, **1:42**: “calamiteux”=καταστροφική, 1:127-131: περιγραφή όλων των Χωρών που απώλεσε ο Αμμούνα από την κυριαρχία του Βασιλείου των Χετταίων.

¹⁵ Giannakos 2019b, 56: ‘μέγιστες/ελάχιστες χρονολογίες’ Bryce 2009, 798: Gurney 1990, 181: Freu/Mazoyer/(Fontanille) 2007, 1:25-26.

¹⁶ Bryce 2005, 102-103, 123-124: Goedegebuure 2006, §20-21.

¹⁷ Ό.π., 104-106, 52. Ό.π., §24-27. Freu/Mazoyer 2:94-95. Ασσούβα: Garstang/Gurney 1959, 88-89, 104-109.

¹⁸ Bryce 2005, 192-197. Freu/Mazoyer 2:76 και 1:127.

¹⁹ Kimball-Slocum 2018.

²⁰ (Bryce 2005, xv)-(Latacz 2004, 63)-(Miller 2013b, xii).

²¹ Bryce 2005, 104.

²² Ventris/Chadwick 1959, 424: ‘qe-re-qo-ta-o, PY 116 = En659, γενική πτώση: Q^uēleq^uho(n)tao’, 94: ‘-q^uhontās = -φόντης’, 245: ‘το ισοδύναμο ενός κλασικού *Τηλε-φόντης, πρβλ. Τήλεφος’.

²³ Huxley 1965/1960, 40: “Ο Τελιπίνου είναι ο Τήλεφος”.

Αχαιών, αλλά 10 χρόνια²⁴ αργότερα, οδήγησε τον «Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα» να ξεκινήσουν πάλι εκστρατεία εναντίον της Τροίας και να αρχίσουν την πολιορκία, που περιγράφεται στην Ιλιάδα.²⁵ Η Μάσα (Maša) [= Μυσία ;] απεικονίζεται στην Εικ. 1 δίπλα στην Καρία σύμφωνα με τους Garstang/Gurney,²⁶ Gardiner²⁷ και Götze.²⁸ Η Μάσα μεταγράφηκε ως M'S' (= Μέσα/Mesa) σε Αιγυπτιακές καταγραφές²⁹ και πιθανώς ταυτίστηκε με την 'Μυσία', η οποία ήταν πολύ καλά γνωστή στους Έλληνες της πρώτης χιλιετίας π.Χ. -και από την ιστορία του Τηλεπόντη/Τήλεφου [= Τηλε(π/φ)όντης/Τήλεφος].

Στη «Χώρα του Χάττι», μετά την βασιλεία του Τελεπένου(ς), ακολούθησαν ενδο-δυναστικές συγκρούσεις και παρακμή.³⁰

Ο **Χαντίλι ΙΙ (Hantili II)** [~1450 π.Χ.] [όχι ο πρωιμότερος Χαντίλι Ι] έπρεπε να τειχίσει την Χαττού-σα³¹ (Εικ.1-κάτω-δεξιά), αφού την απελευθέρωσε από τους Κάσκα. Η αδύναμη και συρρικνωμένη «Χώρα του Χάττι» βρισκόταν επίσης «τηλόθεν» (=μακριά)³² [όπως οι πέρα από τον (χ)Άλυ ποταμό (χ)Αλιζώνες (= 'περιβαλλόμενοι/ζωσμένοι από τον (χ)Άλυ') της Ιλιάδος] και δεν έχει επηρεάσει τεχνολογικά την Τροία.³³ Ο **«Μουβαττάλλι Ι (Muwattalli I)» ή Μου[ττάλλι] (Mu[ttalli])**³⁴ -του οποίου η βασιλεία ξεκίνησε το 1425(+)-ή-1420(+)-ή-1400(+) π.Χ.- ακούγεται πολύ κοντινά στο «Μότυλος ή

²⁴ Κακριδής Ι./Kakridis J. 1986, 5:25: 10 έτη = δύο έτη μετά την απαγωγή της Ελένης συν οκτώ επί πλέον έτη· βλ. και TLG-Hom.II., 24/Ω:765-766: 10 (η προηγηθείσα εκστρατεία) + 10 έτη (η εκστρατεία της Ιλιάδος). Cline 1996, 148 note 57: το διάστημα μεταξύ των εκστρατειών κυμαίνεται από μερικές εβδομάδες έως οκτώ έτη. Pindar/Πίνδαρος 1997, I:154-155, Olymp. Ode 9, 1.69-76. Kullmann 1960, 189-203. Πρβλ. Garstang/Gurney 1959, 97 note 1.

²⁵ TLG-Proclus Phil., *Chrestomathia epitome*, 85-169, "Κύπρια ή Κυπρία" [= Cypria] 125-135. Πρβλ. Γιαννακός/Giannakos 2019a· Γιαννακός/Giannakos (2016b, 159-161, 330), (2025, 34-35).

²⁶ Garstang/Gurney 1959, χάρτης στο εξώφυλλο του βιβλίου, 107-109.

²⁷ Gardiner 1960, 57.

²⁸ Götze 1960, 47-48.

²⁹ Breasted 2001/1906, 2:136, n.c.: "είναι η Μυσία".

³⁰ Bryce 2005, 105-114.

³¹ Ό.π., (113, 420 n.75) και Bryce (2009, 298). Freu/Mazoyer 2:163-164. Von Schuler 1965, 24-25, 48. Carruba 1988, 200-206. Collins 2007, 42. Ήταν ο Χαντίλι ΙΙ όχι ο Ι, όπως οι Maner (2012), Seeher (2006) υποστηρίζουν.

³² TLG-Hom.II. B/2:856-857. Giannakos 2016a, 64.

³³ Giannakos 2024, 21-23, 27-29· Giannakos 2025, 26-33, 35: και τα δύο με βιβλιογραφία.

³⁴ Carruba 1990, 541· Miller 2013b, 127. Bryce 2005, 421 n.82.

Μούτιλος»³⁵ που υποδέχτηκε τον Πάρη και την Ελένη στην Καρία/Καράκισα³⁶ (Εικ.1-άνω-δεξιά), κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς την Τροία, ένα γεγονός που πυροδότησε τον Τρωικό Πόλεμο.³⁷

Η αρχαία Ελληνική Γραμματεία μεταφέρει -πιθανότατα «μεταγλωττισμένα στην Ελληνική»- τα ονόματα ορισμένων Χετταίων βασιλέων, της εποχής κατά την οποία η «Χώρα του Χάττι» είχε περιοριστεί «πέραν Άλυσος ποταμού», δηλαδή μεταξύ 1570/1525-‘περίπου 1425/1400’ π.Χ., και συνδέει αυτούς τους βασιλείς με ναυτικές υπερπόντιες εκστρατείες της Ελληνικής Παράδοσης.

Το «Κατηγορητήριο του Μαντουβάττα (*Indictment of Maduwatta*)»,³⁸ των Χεττιτικών αρχείων, αναφέρει τον «Ατταρισσίγια» (*Attariššiya*), σε μια χρονολογία κατά τη διάρκεια ή, πιθανότατα, μετά την βασιλεία του Μουβαττάλλι Ι, ο οποίος ήταν «LU = άνθρωπος, ευγενής» της Αχχιγιά(βα) [Aḫḫiya(wa)] και έκανε στρατιωτικές επιχειρήσεις με 100 πολεμικά άρματα βαθιά στη Μικρά Ασία. Το όνομα Ατταρισσίγια ακούγεται πολύ κοντινά με την πατρωνυμική γενική πτώση της Γραμμικής Β, Ατερεσ-(σ)ι-γιο [Ateres-(σ)i-jo] (𐀀𐀶𐀶𐀶) > ο γιος του Άτρεα/Ateres δηλαδή Άτρείδης³⁹ (το Άτρεύς είναι προ-Ελληνικό όνομα)· σύμφωνα με τους Ventris/Chadwick (1959, 76-77) το ‘ε’/‘e’ ακουγόταν **είτε ως ‘α-βραχύ: ‘ἄ’ είτε ως ‘ι-βραχύ: ‘ῖ’**, και συνεπώς προφερόταν πιθανότατα ως *atār(ā/i)s(s)i-jo*, που ακούγεται πολύ κοντινά με τον *attariššiya* των Χεττιτικών κειμένων. Μετά την επιστροφή του Ατταρισσίγια στην πατρίδα του την Αχχιγιάβα, ο Βασιλιάς **Τουνταλίγια Ι/ΙΙ (Tudḫaliya I/II)** [‘1400-και-μετά’ ή ‘1420-1390’ ή ‘1425-1400 π.Χ.⁴⁰] στο τέλος της βασιλείας του⁴¹ [δηλαδή το ‘1400-και-μετά’ ή 1390 π.Χ.], εξεστράτευσε έναντι της Αρζάβα και της «Συνομοσπονδίας Ασσούβα». Η Wilus(-ij)-a > (f)ΐλιον/(w)Ilion- **δηλαδή**-Τροία ήταν μέλος της «Συνομοσπονδίας Ασσούβα»⁴² και στενά συνδεδεμένη με τις

³⁵ TLG-Morphology-Lexika/Lemma: «Μούτιλος/Moutilos, επίσης Μότυλος/Motylos»: όπως επιστρέφει η “μηχανή αναζήτησης” του TLG για το όνομα ‘Μότυλος’ του αρχαίου κειμένου, στο πλήκτρο “Morphology and Lexika” = [Μορφολογία και Λεξικά]: (<https://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/indiv/tsearch.jsp#s=1>) “Μορφή λέξης: Μότυλος, Λήμμα: Μούτιλος, -ου, ὁ: ‘Μούτιλος, -ου, ὁ, επίσης Μότυλος, -ου, ὁ’”.

³⁶ TLG-St.Byz.Ethnika.epitome 554:5-6: Σαμυλία(=Samylia) TLG-Ael.Hdn.Gr. De.pros.cath. 3.1:289:line42.

³⁷ Giannakos (2016a, 69-70) και (2019b, 20).

³⁸ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 3 (CTH147), 69-100· Giannakos 2019b, 16-19, ανάλυση με βιβλιογραφία.

³⁹ Giannakos 2019b, 16-19, ανάλυση με βιβλιογραφία.

⁴⁰ (Bryce 2005, xv)-(Miller 2013b, xii)-(Bryce 2009, 798).

⁴¹ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 3, 69. Πρβλ. Giannakos 2019b, 20, 16-19.

⁴² Garstang/Gurney 1959, 105, 121-123 το “Χρονικό του Τουνταλίγια ΙV” σήμερα αναχρονολογημένο είναι του Τουνταλίγια Ι/ΙΙ (υποσημ. 44).

Χώρες Αρζάβα.⁴³ Η «Συνθήκη του Αλάκσαντου (*Alaksandu*)»⁴⁴ μας πληροφορεί ότι, αν και «η Βιλούσα/*Wilusa* ((*ῥ*)*Ίλιον*) είχε αποστατήσει (από το Χάττι) στο μακρινό παρελθόν, ο Τουνταλίγια I/II δεν εισέβαλε στη Βιλούσα» (Εικ. 1-κάτω δεξιά).

Εφαρμόζοντας το ρητό: «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου», θα μπορούσε αυτή η «αποστασία της Τροίας από το Χάττι» να συνέβη λόγω της ανάρρησης στον θρόνο ενός φιλο-Αχαιοῦ βασιλιά στην Τροία, πριν από την εκστρατεία του Τουνταλίγια;

Παρ' όλα αυτά, η Βιλούσα/Ίλιον συνέχισε διπλωματικά να ευρίσκεται «σε ειρήνη με το Χάττι και έστελνε τακτικά αγγελιοφόρους στο Χάττι» και, εξαιτίας αυτού, ο Τουνταλίγια «δεν εισέβαλε στην Τροία».⁴⁵ Αυτή η περιγραφή, που περιλαμβάνεται σε μια επίσημη διεθνή Συνθήκη, είναι αξιόπιστη και υποδηλώνει ότι ο Τουνταλίγια I/II δεν επιτέθηκε στην Τροία, παρά τα όσα περιγράφει στα επίσημα Ανακτορικά του «Χρονικά» για λόγους εσωτερικής προπαγάνδας. Ο τελικός συντάκτης του κειμένου «Κατηγορητήριο του Μαντουβάττα», το οποίο αναφέρεται σε φιλο-Αχαϊκές (φιλο-*Aḫaiyawa*) ή αποκλειστικά Αχαϊκές αντι-Χεττιτικές δραστηριότητες κατά τη βασιλεία του Τουνταλίγια I/II, ήταν ο γαμπρός του **Αρνουβάντα I**⁴⁶ (**Arnuwanda I**) [1400 ή 1390 ή 1370 π.Χ.-και-μετά, 1390-1370 π.Χ.⁴⁷], ο οποίος παντρεύτηκε τη θυγατέρα του Τουνταλίγια I/II Ασμου-Νικκάλ (*Asmu-Nikkal*), και γι' αυτό ήταν υιοθετημένος γυιος και διάδοχος του Τουνταλίγια I/II. Κατά τη βασιλεία του ο Αρνουβάντα I ήλθε αντιμέτωπος επίσης με εξωτερικές απειλές και ήττες ακόμα και εντός ιερών τοποθεσιών στην καρδιά της Χώρας του Χάττι, όπως μαθαίνουμε από το κείμενο «Προσευχή του Αρνουβάντα και της Ασμου-Νικκάλ σχετικά με τις καταστροφές που υπέστησαν τα θρησκευτικά κέντρα των Χετταίων».⁴⁸

Μετά από αυτή τη σύντομη αναζωπύρωση της δύναμης του Χάττι (εκστρατεία του Τουνταλίγια δυτικά), η παρακμή συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια των βασιλείων των Αρνουβάντα I, Χαττουσίλι II (;) -εάν αυτός υπήρξε- και **Τουνταλίγια III** (**Tudḫaliya III**) [~1390-1350 BC].⁴⁹

Ο **Σουπιλιουλίουμα I** (**Šuppiluliuma I**), ως αρχηγός του στρατού κατά τα τελευταία χρόνια

⁴³ Bryce 2005, 52· Garstang/Gurney 1959, 88-89, 104-109.

⁴⁴ Beckman 1999, 82-88: 'Συνθήκη του Αλάκσαντου/*Alaksandu*', §2-3· Garstang-Gurney 1959, 13-23, 'Χρονικό του Τουνταλίγια IV', 120-121· **σημείωση**: σήμερα το κείμενο 'Χρονικό του Τουνταλίγια IV' έχει αναχρονολογηθεί στον Τουνταλίγια I/II. Bryce 2005, 125· Giannakos (2015b, 750) και (2019b, 14-19).

⁴⁵ Beckman, ό.π.· Giannakos 2019b, 19-21, §4.2.3c.

⁴⁶ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 3, 69-100, **7, 69**· Giannakos 2019b, **16-19** ανάλυση με βιβλιογραφία.

⁴⁷ Bryce 2009, 798· Bryce 2005, xv· Freu/Mazoyer 2007, 2:10· Miller 2013b, xii.

⁴⁸ Pritchard (ANET) 1969, 399-400.

⁴⁹ Bryce 2009, 798· Freu/Mazoyer 2007, 2:180-188 (επιδρομές των Kaska), 189-201 (επιδρομές και πολιτική κρίση).

της βασιλείας του πατέρα του (Τουνταλίγια ΙΙΙ) [1350(+) π.Χ.]⁵⁰ αλλά κυρίως ως Μεγάλος Βασιλιάς (1350-1321 π.Χ.), έδωσε ξανά δύναμη στη Χώρα του Χάττι και επεξέτεινε εκ νέου την κυριαρχία της Χώρας προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, έτσι, ώστε ο Trevor Bryce να χαρακτηρίζει τη βασιλεία του ως «Η Υπεροχή του Χάττι» και οι Freu/Mazoyer να θεωρούν ότι «Ο Σουπιλιουλιούμα μετέτρεψε το βασίλειο των Χετταίων σε μια ισχυρή αυτοκρατορία ικανή να ανταγωνιστεί τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής του, ειδικά με την Αίγυπτο».⁵¹ Η βασίλισσα Χέντι (Henti) ήταν, χρονικά, η πρώτη Κύρια Σύζυγος εκείνου του ισχυρού Μεγάλου Βασιλιά και έζησε αυτήν τη μετάβαση της Χώρας προς το απόγειο της ισχύος της· ο γιος τους, Μουρσίλι ΙΙ (Muršili II) [1321-1295 π.Χ.], που ανέβηκε στον θρόνο μετά τη σύντομη βασιλεία του μεγαλύτερου και βραχύβιου αδερφού του⁵² **Αρνουβάντα ΙΙ (Arnuwanda II)** [περίπου 1321 π.Χ.], κατέκτησε την Αρζάβα και, το 1318/1316 π.Χ., τη Μιλλαβάντα/Millawanda/Μίλητο, το προγεφύρωμα της Αχχιγιάβα/Αἰῃγιάβα⁵³ (= Μυκηναϊκή Ελλάδα) στη δυτική Μικρά Ασία, χωρίς καμία αντίδραση από τον Βασιλιά της Αχχιγιάβα.⁵⁴ Σύμφωνα με τον Niemeier,⁵⁵ η «Μιλλαβάντα», όπως προκύπτει από τα Χεττιτικά κείμενα, «δεν ήταν αναπόσπαστο μέρος της Αχχιγιάβα, αλλά ένα ‘προγεφύρωμα’ που κυβερνάτο από έναν υποτελή ηγεμόνα του Βασιλιά της Αχχιγιάβα· από το προγεφύρωμα αυτό υποστηρίζονταν επιφανείς ηγέτες που αντετίθεντο στην εξουσία των Χετταίων στη δυτική Μικρά Ασία και οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ως πράκτορες για να επεκτείνουν την επιρροή της Αχχιγιάβα, η οποία τους παρείχε καταφύγιο στα εδάφη της σε περίπτωση ανάγκης».

Ο εγγονός του Σουπιλιουλιούμα και της Χέντι, **Μουβαττάλλι ΙΙ (Muwattalli II)** [1295-1272 π.Χ.], επέστρεψε την κυριαρχία της Μιλλαβάντα/Μιλήτου στην Αχχιγιάβα, ως διπλωματική ανταλλαγή -δηλαδή ένα ‘διπλωματικό δώρο στον βασιλιά της Αχχιγιάβα-, για την υπογραφή της «Συνθήκης του Αλάκσαντου»⁵⁶ από τον “υποταγμένο Αχαιό Αλάκσαντου(ς),⁵⁷ βασιλιά της Βιλού-

⁵⁰ Freu/Mazoyer 2007, 2:203-204· Bryce 2005, 149-153· Bryce 2019, 78.

⁵¹ Bryce 2005, 154-189· Freu/Mazoyer 2007, 2:298.

⁵² Alparslan/Doğan-Alparslan 2022, 471-472.

⁵³ Latacz 2004, 284-285.

⁵⁴ Beckman/Bryce/Cline 2011 ΑΗΤ 1Β, 47-48· Bryce 2005, 195, 197· Kelder 2010, 27, note 74: η Αχχιγιάβα (Aḫḫiyawa) δαμάστηκε· πρβλ. Giannakos 2019b, 19-21 και 21(/n.42)-24, με αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵⁵ Niemeier 2007b, 71. Πρβλ. Weeden 2018, 221-222, 225-226: αντιπρόσωποι του Μεγάλου Βασιλιά (της Αχχιγιάβα)· Giannakos 2019b, ό.π..

⁵⁶ Beckman 1999, 82-88, CTH 76· πρβλ. Giannakos 2019b, 20.

⁵⁷ Freu/Mazoyer 2008, 3:106· Niemeier 2008, 296-297. Βλ. επίσης, Yakubovich (2008, 151): Κανένα κύριο όνομα στη Βιλούσα/Wilusa δεν έχει καθαρή Λουβική/Luwian ετυμολογία· δύο έχουν πιθανότατα Ελληνικές ομόηχες λέξεις. Η Λουβική/Luwian δεν είναι η πιο πιθανή υποψήφια για γλώσσα της Τροίας. Watkins (1986,

σα/(f)'Ιλίου"· αυτή ήταν Συνθήκη που κατέστησε την Τροία υποτελή των Χετταίων και αφαιρούσε την Βιλούσα/(f)'Ιλιον από τη σφαίρα επιρροής της Αχχιγιάβα, γι' αυτό ο Χετταίος βασιλιάς χρειαζόταν μια διπλωματική ανταλλαγή/δώρο προς τον βασιλιά της Αχχιγιάβα. Βάσει λοιπόν αυτής της «Συνθήκης του Αλάκσαντου», ο Μουβαττάλλι ΙΙ επέτυχε να φέρει τον υποτελή του, πλέον, βασιλιά των Τρώων -που στις Αιγυπτιακές πηγές αναφέρονται τόσο ως *da-r-da-ni-ja*/Δαρδάνιοι/Τρώες όσο και η πόλη τους Βιλούσα/*Wilusa* (πιθανώς) -, ως «σύμμαχό» του στη μάχη του Καντές (*Kadesh*)⁵⁸ της Συρίας εναντίον του Ραμσή ΙΙ (~1275(+).π.Χ.). Ανακαλούμε, στο σημείο αυτό, στη μνήμη μας τον Αινεία και τους 'γυιους-των-γυιων-του'⁵⁹ (δηλαδή τον Αινεία και τους απογόνους του), το πεπρωμένο των οποίων ήταν να κυβερνήσουν στην Τροία για πολλές γενιές μετά την Άλωση της Τροίας, σύμφωνα με την «απόφαση του ύψιστου θεού (Δία)», κατά την Ιλιάδα.

3.- Ο Σουπιλιουλίμα Ι και οι Δύο Κύριες Σύζυγοί του

Στο υψηλότερο επίπεδο της Χεττιτικής κοινωνίας, ανεμένετο από έναν Βασιλιά να διαθέτει δευτερεύουσες συζύγους και παλλακίδες, επί πλέον της μίας Κυρίας Συζύγου του. Αυτό γινόταν εξίσου, τουλάχιστον για κρατικούς λόγους, όσο και για οποιεσδήποτε άλλες αιτιολογίες. Μέχρι στιγμής, δεν έχουμε σαφείς αποδείξεις που να υποδεικνύουν αν η πολυγαμία εκτεινόταν και σε άλλα μέλη της Βασιλικής οικογένειας ή πέρα από τον άμεσο Βασιλικό κύκλο. Η πιθανότητα είναι ότι, για τα μέλη της Χεττιτικής κοινωνίας γενικά, οι γάμοι ήταν σε μεγάλο βαθμό, αν όχι αποκλειστικά, μονογαμικοί.⁶⁰ Ωστόσο για τον Βασιλιά, υπήρχε μόνο μία Κύρια Σύζυγος κάθε φορά, η οποία είχε τον τίτλο «Μεγάλη Βασίλισσα (*MUNUS.LUGAL GAL* λογογραφικά⁶¹)», ασκούσε σημαντική διοικητική και θρησκευτική εξουσία και είχε επίσης τον τίτλο Ταβαν(ν)άννα/*Tawan(n)anna*⁶² [^fTa-ua-na-an-na].⁶³

57) και Strauss (2006, 15): Οι Τρώες ήσαν δίγλωσσοι με Ελληνικά και Λουβικά/*Luwian* ονόματα. Πρβλ. Giannakos 2019b, ό.π. (στις υποσημ. 54-55 εδώ), και 23, 44, 62.

⁵⁸ Helck 1962, 205-234: *da-r-da-ni-ja* = Δα-ρ-δα-νι-για, 206: ">() l-ša = *Wilusa*/Βιλούσα"· Wainwright 1939, 150: "*Wilusa*", επίσης· Lichtheim 2006, 62-71: "*Dardanians*/Δαρδάνιοι"· Breasted 2001/1906, 3:135-157: "*Derden*/Δέρδεν"· Garstang/Gurney 1959, 105-108: "στο Καντές/*Kadesh*", 102-104· Gardiner 1960, 56-57· Giannakos 2029b, 62-64: ανάλυση με βιβλιογραφία.

⁵⁹ TLG-Hom.II. Y/20:300-308: (η Ελένη λέγει ότι είναι 20 έτη, απ' όταν έφυγε από τη Σπάρτη).

⁶⁰ Bryce 2002, 132.

⁶¹ Otten 2009, 253, 257.

⁶² Πρβλ. Encyclop. Britannica 2026, "Anatolia": *Tawannanna*.

⁶³ Otten 2009, 253: tablet KUB 25, 14 i 28' ff., 46' ff., iii 10' ff.

Η Ταβανάννα ήταν ένας από τους πιο επιδραστικούς τίτλους στο Χετιτικό βασίλειο, μια θέση που κατείχε πάντα ένα γυναικείο μέλος της Βασιλικής οικογένειας. Ο όρος εμφανίζεται πολύ σπάνια στα Χετιτικά κείμενα και πρόσφατα έχει υποστηριχθεί ότι, στην πραγματικότητα, δεν θα πρέπει να θεωρείται καθόλου επίσημος τίτλος, αλλά καθαρά προσωπικό όνομα.⁶⁴ Παρόλο που δεν έχουμε ιστορικά έγγραφα από την πρώιμη περίοδο, ο τοπικός ηγεμόνας, που ονομάζεται Ταμπάρνα, και η Ταβανάννα φαίνεται ότι ήταν βασιλικό ζευγάρι από την προ-Χετιτική Μικρά Ασία και συχνά εμφανίζονται μαζί σε Χατικά/Hattian (μη Ινδοευρωπαϊκά) και Παλαϊκά (Ινδοευρωπαϊκά) θρησκευτικά κείμενα.⁶⁵ Στο παρόν άρθρο, σύμφωνα με τον Bryce, ακολουθείται η παραδοσιακή γραμμή αντιμετώπισης της Ταβανάννα ως τίτλου, αν και είναι πολύ πιθανόν αρχικά να ήταν προσωπικό όνομα, όπως ο τίτλος Λαμπάρνα/Ταμπάρνα για τον Βασιλιά. Ακόμα και σε μεταγενέστερες εποχές, υιοθετήθηκε τουλάχιστον μια φορά ως προσωπικό όνομα της κύριας συζύγου του βασιλιά (βλέπε τα σχετικά για τη δεύτερη Κύρια Σύζυγο του Σουπιλιουλιούμα πιο κάτω), και η δυνατότητα ότι, σε άλλες περιπτώσεις, είχε επίσης υπάρξει ως προσωπικό όνομα, ή -πολύ περισσότερο- ένας κατά κάποιο τρόπο τίτλος, δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς.⁶⁶

Σφραγίδες και επιγραφές συνδέουν τρεις βασίλισσες με τον Σουπιλιουλιούμα Ι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του -Νταντουχέπα (Daduhepa), Χέντι (Henti), και Ταβανάννα (Tawananna), με αυτή τη σειρά. Η πρώτη από αυτές, η Νταντουχέπα/Daduhepa (ⁱDu-ú-du-ḫi/hé-ra⁶⁷), ήταν η μητέρα του Σουπιλιουλιούμα, σύζυγος του πατέρα του⁶⁸ Τουνταλίου III. Πρέπει λοιπόν να είχε επιζήσει του συζύγου της και να διατήρησε την ιδιότητά της ως βασίλισσα -διατηρώντας τον τίτλο Ταβανάννα- μετά το θάνατο του Τουνταλίου III, σύμφωνα με την τυπική παράδοση των Ταβανάννα.⁶⁹ Ο Σουπιλιουλιούμα Ι (1350-1322 π.Χ./1350-1319 π.Χ.) νυμφεύθηκε διαδοχικά δύο Κύριες Συζύγους,⁷⁰ οι οποίες επίσης ήταν Βασίλισσες της Χώρας του Χάττι, και έφεραν τον τίτλο Ταβανάννα, και οι δύο η μία μετά την άλλη:

1.-Η πρώτη γυναίκα (Χέντι) είχε παντρευτεί τον Σουπιλιουλιούμα πριν την αρχή της βασιλείας του⁷¹ (προ του 1350 π.Χ.), κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα του Τουνταλίου III, και κατά πάσα πιθανότητα ήταν η μητέρα όλων των γιων του: Αρνουβάντα

⁶⁴ Bryce 2005, 92-94, 414-415· Gonnet 1979, 3-108: λεπτομερής ανάλυση.

⁶⁵ Bin-Nun 1972, 54.

⁶⁶ Bryce 2005, 92-94, 414-415.

⁶⁷ Otten 2009, 253: KUB 25, 14 i 28' ff., 46' ff., iii 10' ff.

⁶⁸ Για αντίθετες γνώμες ότι ο Σουπιλιουλιούμα δεν ήταν γιός του Τουνταλίου III, βλ. πιο κάτω· επίσης: De Martino 2013.

⁶⁹ Bryce 2005, 159. Πρβλ. De Roos 2007, 1:35-36.

⁷⁰ Πρβλ. De Martino 2013, 65.

⁷¹ Freu/Mazoyer 2007, 2:257· De Martino 2013, 69.

(Arnuwanda), Τελιπίνου/Τελεπένου (Telipinu/Telepenu), Πιγιάσσιλι (Piyassili) [αργότερα Σαρι-Κουσούχ (Sharri-Kushuh)], Ζαννάνζα (Zannanza) και Μουρσίλι (Muršili). Με τον θάνατο της Νταντουχέπα, τη θέση της ως βασίλισσα και Ταβανάννα⁷² την πήρε η Χέντι. Με εξαίρεση τον Μουρσίλι -που ήταν ανήλικος-, όλοι αυτοί οι γυιοι είχαν φτάσει σε ώριμη ηλικία κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα τους και του παρείχαν σταθερή, πιστή και ικανή υποστήριξη.⁷³ Το προσωπικό όνομα αυτής της βασίλισσας διαβάζεται στις Χεττιτικές σφραγίδες ως: (a) Χέντι (Henti) [ḥé-en-ti-i] Tawananna [ṯa-ua-na-an-na], «[NA4 KIŠIB Χέ-εν⁶-τι (ḥé-en⁶-ti[-i]) M[UNUS.LUG]AL GAL] = 'Μεγάλη Βασίλισσα',⁷⁴ «κόρη Μεγάλου Βασιλιά» (βλ. **υποσημ. 84** πιοκάτω), (b) Χίντι (Hinti) [ḥí-in-ti-i] και (c) Χίτι [ḥí-ti-i].⁷⁵

2.- Ο Σουππιλουλιούμα πήρε δεύτερη σύζυγο και βασίλισσα, την κόρη του βασιλιά της Βαβυλώνας, η οποία φαίνεται ότι υιοθέτησε το όνομα Ταβανάννα ως προσωπικό όνομα, μετά το γάμο της, μαζί με το αρχικό της όνομα,⁷⁶ «το οποίο για πολύ καιρό αν και επιφυλακτικά διαβάστηκε ως Μάλνιγκαλ (Malnigal)»,⁷⁷ ή «Αμμιννάγια (Amminnaya)»⁷⁸ έτσι κι αλλιώς, στα μεταγενέστερα βιβλία του, ο Bryce⁷⁹ την αναφέρει απλώς ως «Ταβανάννα», όπως υποστήριξαν και κάποιοι άλλοι μελετητές.⁸⁰ Αυτή τη Βαβυλώνια πριγκίπισσα θα την υποψιαζόταν αργότερα (κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουρσίλι) ότι προκάλεσε τον θάνατο της αγαπημένης πρώτης συζύγου του βασιλιά Μουρσίλι II. Αυτή η τελευταία ενέργεια ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι για τον Μουρσίλι, ο οποίος, επί πλέον, την θεωρούσε υπεύθυνη για την εξορία της μητέρας του Χέντι (βλέπε κείμενο CTH 214.12.A στην §4(1) πιοκάτω). Έτσι, η Βαβυλώνια Ταβανάννα δικάστηκε από τον βασιλιά Μουρσίλι, βρέθηκε ένοχη και εξορίστηκε από το παλάτι,⁸¹ σε άγνωστο μέρος (βλέπε **σημειώσεις 116-117** πιοκάτω).

⁷² Otten 2009, 253: KUB 25, 14 i 28' ff., 46' ff., iii 10' ff' De Martino 2013, 69.

⁷³ Bryce 2005, 160.

⁷⁴ Otten 2009, ό.π., 258' πρβλ. De Martino 2013, 69. Επίσης: Huxley 1965, 5-6' Cline 2009, 122' Carruba 1986, 554' Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT12, 161: πιθανά εναλλακτικές υποθέσεις.

⁷⁵ Otten 2009, 253-254, 257-258, 260.

⁷⁶ Bryce 2005, 159.

⁷⁷ Bryce 2005, ό.π.' Pintore 1978, 195 Appendice 1: 'Μάλνιγκαλ/Malnigal' Güterbock 1967, 46-47 'Malnigal' SAL.LUGAL (βλ. **υποσημ. 157, 84** πιοκάτω) Salvini 1990' Freu/Mazoyer (2007, 2:257 note 715) αμφιβάλλουν για το όνομα 'Malnigal'. Bryce 2005, 433 note 24: SBo i, 46-7' Carruba 1998, 125. Hawkins 2011, 97-98: διαφωνεί.

⁷⁸ Van Den Hout 1998, 44.

⁷⁹ Bryce 2019, 199' Bryce 2025, 18.

⁸⁰ Bawanypeck 2011, 70' De Martino 2013, 65' Hawkins 2011, 97-98, με ανάλυση.

⁸¹ Bryce 2025, 18' Miller 2017, 111.

Αξίζει να αναφερθεί ότι, επί πλέον των τριών αποτυπώσεων ανευρεθεισών σφραγίδων του βασιλικού ζεύγους Σουπιλουλιούμα και Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i (σύμφωνα με την σημερινή κατάσταση της έρευνας), ένας νέος ανασκαφικός θησαυρός σφραγίδων έχει αποδώσει περισσότερες από 50 αποτυπώσεις σφραγίδων του Σουπιλουλιούμα και της Ταβανάννα, της 'Πριγκίπισσας της Βαβυλώνας'.⁸² Ο νέος γάμος του Σουπιλουλιούμα με την Βαβυλώνια πριγκίπισσα Ταβανάννα πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1330(+) π.Χ., ενώ ορισμένοι μελετητές δίδουν ενωρίτερη ημερομηνία.⁸³

Προκύπτει ένα ερώτημα: Τι συνέβη στην βασίλισσα Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i, η οποία ήταν «κόρη Μεγάλου Βασιλιά», δεδομένου ότι έφερε τον τίτλο «MUNUS.LUGAL GAL DUMU.MUNUS LUGAL GAL»⁸⁴ = Μεγάλη Βασίλισσα (λογογραφικά), κόρη Μεγάλου Βασιλιά⁸⁵; Η μοίρα της παραμένει ένα μυστήριο.⁸⁶

4.- Κείμενα σχετιζόμενα με τη μοίρα της βασίλισσας Χέντι: Προσπαθώντας να λύσουμε το αίνιγμα

Δύο Χεττιτικά κείμενα φαίνεται να σχετίζονται με τη μοίρα της Βασίλισσας Χέντι, άμεσα και έμμεσα:

1.-Το Χεττιτικό Κείμενο CTH 214.12.A,⁸⁷ μια Προσευχή ενός ανώνυμου Βασιλιά της Χώρας του Χάττι, καταγράφει:

⁸² Otten 2009, 261.

⁸³ Bryce 2005, 433 note 23· Freu 2002, 102· Freu/Mazoyer 2007, 2:257-258: *προ του 1330 π.Χ.*· Devecchi 2013, 91 note 20· De Martino 2013, 69-72-73: ανάλυση θετική για υστερότερη χρονολόγηση. Hawkins 2011, 89-91.

⁸⁴ Bawanypeck/Herbordt 2011, 112, cat. no. 14. Γραπτά σε Σουμεριακή ή Βαβυλωνιακή σφηνοειδή γραφή: **DUMU** = παιδί [PENN-MUSEUM, Babylonian Section. *Dumu*]· παιδί, γιός, θυγατέρα· πολίτης (μιας συγκεκριμένης πόλης)· (μέλος τάξης, ομάδος, επαγγέλματος) [Foxvog 2013, 13]. **MUNUS** = γυναίκα [PENN-MUSEUM, Babylonian Section. *Munus*]· γυναίκα, θηλυκό (κάποιοι διαβάζουν μι (mí) σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, αλλά η σχέση του με το *munus* δεν είναι ξεκάθαρη) [Foxvog 2013, 38]. **DUMU.MUNUS** = θυγατέρα [Foxvog 2013, 13]. **É.GAL** = Ανάκτορο [~ +· **GAL** (GAL = [6612x]), biGAL = μέγας, μέγας [Hogan/Hogan 2017, 1208D, 120F2]. **LUGAL** = Βασιλιάς, αφέντης· ιδιοκτήτης [Foxvog 2013, 36]. **LUGAL.GAL** = Μεγάλος Βασιλιάς.

⁸⁵ Freu/Mazoyer 2007, 2:257· De Martino 2013, 65· Hawkins 2011, 86 note 25· Bawanypeck 2007, 62· Otten 2009, 258-261.

⁸⁶ Bryce 2005, 159· Freu/Mazoyer 2007, 2:257· De Martino 2013, 65· Hawkins 2011, 86 note 25.

⁸⁷ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 12, 158-161.

§2’ (rev. 3–6) «επειδή (εκείνος/εκείνη) [έγινε εχθρικός/ή προς τη μητέρα μου, [...]]

αυτός τον/την έστειλε στη Χώρα της Αχχιγιάβα».

Ο ανώνυμος Βασιλιάς ήταν είτε ο Μουβαττάλλι ΙΙ, είτε ο Ουρί-Τεσούμπ (Urhi-Teshub) [ή Μουρσίλι ΙΙΙ], είτε -πιθανότατα- ο Βασιλιάς Μουρσίλι ΙΙ· ο τελευταίος, βάσει των αναφορών τριών προσώπων γνωστών από άλλα κείμενα [Αναφορά Μαντείου, (CTH 570.1, §24’ :ii:57’–64’) ΑΗΤ 20, βλέπε παράγραφο 2 πιο κάτω] που συνδέονται μαζί του (με τον Μουρσίλι ΙΙ):

(a) Η κόρη του Μασσαννάουζι (Massannauzzi)⁸⁸ -απεικονίζεται λογογραφικά στο κείμενο ως DINGIR.MEŠ.IR και ονομάζεται Ματανάζι (Matanazi) σε μια επιστολή του Ραμσή ΙΙ, (b) η μητριά του Ταβανάννα,⁸⁹ δηλαδή η Βαβυλώνια πριγκίπισσα, και (c) ο υποτελής του Μασουϊλούβα (Mashuiluwa), βασιλιάς της Μίρα (Mira).⁹⁰ Ο Μασουϊλούβα είχε επαναστατήσει εναντίον του Μουρσίλι ΙΙ γύρω στα μέσα της βασιλείας του (περίπου 1310 π.Χ. ή αργότερα) και καθαιρέθηκε και αντικαταστάθηκε στον υποτελή θρόνο από τον ανιψιό του Κουπάντα-Κουρούντα (Kuranta-Kurunta).⁹¹

Επομένως, η φράση «η μητέρα μου» αναφέρεται πιθανώς στην Χέντι που εξορίστηκε από τον Σουπιλιουλιούμα [«αυτός»].

Ο De Martino (2013)⁹² είναι κατά της εξορίας της Χέντι στην Αχχιγιάβα. Ωστόσο, οι πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις των Bilgi (2018),⁹³ Burney (2018),⁹⁴ Bryce (2019 και 2025)⁹⁵ και Stone (2023)⁹⁶ αποδέχονται αυτήν την εξορία. Επί πλέον, εκτός από τα παραπάνω και τη βιβλιογραφία στην **υποσημ. 99** εδώ, οι Beckman/Bryce/Cline⁹⁷ καταγράφουν μια ενδελεχή ανάλυση που

⁸⁸ Beckman/Bryce/Cline 2011 ΑΗΤ 20, 189, §17’.

⁸⁹ Beckman/Bryce/Cline 2011 ΑΗΤ 20, 201, 203, §41’, §43’.

⁹⁰ Beckman/Bryce/Cline 2011, ΑΗΤ 20, 197, 199, §29’–32’.

⁹¹ Beckman/Bryce/Cline 2011 ΑΗΤ 20, 209.

⁹² De Martino 2013, 72-73: διπλωματικός γάμος-συμμαχία με τη Βαβυλώνια πριγκίπισσα, 73-75: εναντίον της εξορίας της Χέντι στην Αχχιγιάβα.

⁹³ Bilgi 2018, “η Βασίλισσα”, note 84: KUB 14.2 rev. 3–6, που μπορεί να ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους και παραθέτει τους Beckman/Bryce/Cline 2011, 158-161· **πρβλ. υποσημ. 98-99** πιο κάτω.

⁹⁴ Burney 2018, λήμμα ‘Suppiluliuma’: η προφανής εξορία της πρώτης του Βασίλισσας, Χέντι· **πρβλ. υποσημ. 98-99**.

⁹⁵ Bryce 2019, 199: ίσως εξορίσθηκε· Bryce 2025, 31: η Βαβυλώνια μητριά του Μουρσίλι, και η εξορία της προκατόχου της (Χέντι). **Πρβλ. υποσημ. 98-99** πιο κάτω.

⁹⁶ Stone 2023, 41· **πρβλ. υποσημ. 98-99** πιο κάτω.

⁹⁷ Beckman/Bryce/Cline 2011 ΑΗΤ 12, 160-161.

τεκμηριώνει την εξορία της Χέντι στην Αχχιγιάβα, ενώ ο Hawkins,⁹⁸ στην ανάλυσή του επίσης, αναφέρεται σε εξορία της Χέντι, παραθέτοντας τον Bryce.

Η απότομη εξαφάνιση της Βασίλισσας Χέντι, της μητέρας του μελλοντικού Βασιλιά Μουρσίλι ΙΙ, από τα αρχεία του Χάττι, οδήγησε στην υπόθεση ότι ο Σουπιπλουλιούμα την απομάκρυνε για να ανοίξει χώρο για τη νέα του γυναίκα (εξορίζοντας τη Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i στην Αχχιγιάβα).⁹⁹ Ο Σουπιπλουλιούμα νυμφεύθηκε τη Βαβυλώνα σύζυγό του για να κερδίσει την υποστήριξη της Βαβυλώνας στην (σχεδιαζόμενη) σύγκρουση μεταξύ Χάττι και Μιτάννι,¹⁰⁰ συμμάχου του Φαραώ Ακενατέν.¹⁰¹ προφανώς ήταν ένας διπλωματικός γάμος-συμμαχία μεταξύ των βασιλικών δυναστειών του Χάττι και της Βαβυλώνας.

Ήταν και ο πρώτος γάμος του Σουπιπλουλιούμα με τη Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i ένας διπλωματικός γάμος-συμμαχία;

Μπορούμε λογικά να συμπεράνουμε ότι, πολύ πιθανώς μέσω του πρώτου γάμου του, ο Σουπιπλουλιούμα κέρδισε την υποστήριξη του πατέρα-βασιλιά της Χέντι για τις επιχειρήσεις του ενάντια στις δυτικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Όπως είναι γνωστό, ο Βασιλιάς της Αχχιγιάβα είχε μεγάλη επιρροή στις πόλεις των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας (βλ. §8.2.(1) παρακάτω: δυναστικός γάμος): «Η Αχχιγιάβα επεδίωκε να επεκτείνει την επιρροή και τον έλεγχό της στη δυτική Μικρά Ασία μέσω συμμαχιών με τοπικούς ηγέτες, συχνά σε βάρος των δεσμών, που αυτοί οι ηγέτες είχαν με το Χάττι, παρά με άμεση στρατιωτική δράση».¹⁰² Πρέπει να τονιστεί ότι ο Σουπιπλουλιούμα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα του -όταν ήταν διοικητής του στρατού-, επιτέθηκε στην Αρζάβα προσπαθώντας να την επαναφέρει υπό τον έλεγχο των Χετταίων· αυτό ενισχύει το επιχείρημα ότι η Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i ήταν πιθανότατα νύφη σε ένα διπλωματικό γάμο-συμμαχία, η οποία έγινε σύζυγος του Πρίγκιπα Σουπιπλουλιούμα, αρχηγού του στρατού -αλλά όχι «άμεσος διάδοχος» (ḫu-tu-hu-kán-ti)¹⁰³-, και, αργότερα, Βασίλισσα του Χάττι στο πλευρό του, μετά το πραξικόπημα του Σουπιπλουλιούμα εναντίον του αδερφού του (ḫu-tu-hu-kán-ti) Τουνταλίγια του Νεότερου. Η εξορία σε ξένη χώρα μιας πρώην

⁹⁸ Hawkins 2011, 86: 89-90: η Χέντι εξορίσθηκε.

⁹⁹ Bryce 2005, 159-160· πρβλ. Bryce 2019, 199: “was put aside = απομακρύνθηκε, μπήκε στην άκρη”· Freu/Mazoyer 2008, 3:67: “la reine Ḫenti, avait sans doute été exilée au pays d’ Aḫḫiḫawa” = “η βασίλισσα Χέντι είχε αναμφίβολα εξορισθεί στη χώρα της Αχχιγιάβα”· Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 12, 159-160.

¹⁰⁰ Godart/De Martino 2025, Capitolo terzo = Κεφάλαιο τρίτο.

¹⁰¹ Bryce 2005, 159-160, 433 note 23-24, 145-163· De Martino 2013, 73 §4-end.

¹⁰² Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 1B (εκτεταμένα Χρονικά του Μουρσίλι ΙΙ (CTh 61.ii)), 46.

¹⁰³ Gurney 1983, 101: εκστρατείες του Σουπιπλουλιούμα· Bryce 2005, 145· Alparslan/Doğan-Alparslan 2022, 471. Εναντίον: Ten Cate 1996, 41 note 2.

Μεγάλης Βασίλισσας, που ασκούσε τα καθήκοντα της Ταβανάννα και ήταν κόρη ενός Μεγάλου Βασιλιά, θα δικαιολογούνταν, αν αυτή η χώρα ήταν η πατρίδα της (ο πατέρας ή ο αδερφός της βασίλευε)· επίσης έχει καταγραφεί μια άλλη επιστροφή βασίλισσας στην πατρίδα της (μεταξύ των δυναστειών της Ουγκαρίτ (Ugarit) και του Αμούρρου (Amurru)) κατά τη βασιλεία του Τουνταλίγια IV,¹⁰⁴ γεγονός που δείχνει ότι συνέβαινε τότε.

2.- Αναφορά Μαντείου CTH 570.1:¹⁰⁵ οι θεότητες της *Aḫḫiḡawa* και της Λάζπα εκλήθησαν για βοήθεια. Ο Βασιλιάς της Χώρας του Χάττι, Μουρσίλι II (1321/1318–1295 π.Χ.), γυιος του Σουπιλιουλιούμα και της Χέντι, αρρώστησε και δεν ανάρρωσε για μεγάλο διάστημα. Σε μια από τις σωζόμενες προσευχές του, ο Βασιλιάς Μουρσίλι λέει: «και στον ύπνο μου το χέρι του θεού έπεσε πάνω μου, και το στόμα μου πήγε πλάγια»· ο Βασιλιάς φαίνεται ότι υπέστη ένα μικρό εγκεφαλικό, ή αφασία, που του προκάλεσε μερική παράλυση ομιλίας.¹⁰⁶ Παρ' όλα αυτά, ο Van Den Hout¹⁰⁷ έχει μια ελαφρώς διαφορετική γνώμη: «παρά τα φαινόμενα 'συσσωρευτικού στρες', 'απόγνωσης και απογοήτευσης', δεν υπάρχουν στοιχεία ότι ο Μουρσίλι II 'υπέστη ένα μικρό εγκεφαλικό'. Στο κείμενο γνωστό ως '*Mursilis Sprachlähmung*',¹⁰⁸ αν η Χεττιτική έκφραση '*ṭaruša rai-*', που σημαίνει κυριολεκτικά 'να πάει πλάγια', εφαρμοστεί με μεταφορικό νόημα στο στόμα του βασιλιά, απλώς αποδίδει το 'να σταματήσει να λειτουργεί' (το στόμα). Τι συνέβη ακριβώς τότε, απομένει σε εμάς να υποθέσουμε».

Ωστόσο, και οι δύο αναλύσεις υπογραμμίζουν την ύπαρξη σοβαρής ασθένειας του Βασιλιά Μουρσίλι II, η οποία τον οδήγησε να προσκαλέσει και να μεταφέρει τους ξένους θεούς της Αχχιγιάβα και της Λάζπα (= Λέσβος) στο Χάττι, πιστεύοντας, ή απλώς ελπίζοντας, ότι αυτοί οι θεοί θα μπορούσαν να τον θεραπεύσουν από την ασθένειά του: «..., ο θεός της Αχχιγιάβα, ο θεός της Λάζπα (Λέσβος), και ο προσωπικός θεός (της Μεγαλειότητός του) υποδείχθηκαν από μαντεία ως αναγκαίοι για την Μεγαλειότητά του, ..., Και καθώς <εκτελούν> το τελετουργικό για αυτούς κατά τη διάρκεια τριών ημερών, ισχύει το ίδιο για τις τρεις ημέρες και για τον θεό της Αχχιγιάβα και τον θεό της Λάζπα, ..., και καθώς η Μεγαλειότητά του έδειξε υπακοή (προσκύνησε) στις μολυσμένες και εξαγνισμένες τράπεζες προσφορών και έχουν γίνει οι θυσίες κατά τον τρόπο (στυλ) της Χαττούσα, πρέπει αυτός να κάνει

¹⁰⁴ Bryce 2005, 311.

¹⁰⁵ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 20, 183-209.

¹⁰⁶ Bryce 2005, 219: CTH 486, obv. 1–10. Kümmel 1987, 289-292: μετάφραση της πινακίδας CTH 486. Frantz-Szabó 1995, (III) 2010: "αφασία" (η μετάφραση του [Χεττιτικού] κειμένου σε αυτό το άρθρο είναι του Gary Beckman). Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 20, 209.

¹⁰⁷ Van Den Hout 2000, 645.

¹⁰⁸ Το όνομα αυτό είναι παραπομπή στην πρώτη μετάφραση της πινακίδας CTH 486, που δημοσιεύθηκε στο έργο: Goetze/Pedersen (1934) '*Mursilis Sprachlähmung*', Copenhagen· πρβλ. επίσης Bryce 2005, 451 note 125.

ακριβώς το ίδιο και για αυτούς (τους προσκληθέντες θεούς). Εξετάζουν την προσφορά μέσω μαντείας..... Αποτέλεσμα: θετικό».¹⁰⁹ Βλέπουμε ότι, τα τριήμερα τελετουργικά «κατά τον τρόπο (στυλ) της Χατούσα» για τους θεούς της Αχχιγιάβα και της Λάζπα, έδωσαν «θετικό/ευνοϊκό αποτέλεσμα μαντείας (χρησμό)».

5.- Χετταίος Βασιλιάς: Αντιπρόσωπος των Θεών του Χάττι στη Γη

Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι κάθε Μεγάλος Βασιλιάς της Χώρας του Χάττι κατείχε τη θέση του με θεϊκό δικαίωμα, καθώς **ήταν πράκτορας και εκπρόσωπος των θεών του Χάττι στη Γη**, κυβερνούσε τους υπηκόους του και αντιμετώπιζε τους εχθρούς του για λογαριασμό των θεών του Χάττι και, επομένως, ήταν -θεωρητικά- ιερός/απαραβίαστος. Το γεγονός ότι σε ένα κείμενο, μόλις λίγες γραμμές πιο κάτω, αναφέρεται μια θεότητα και ο θρόνος του Βασιλιά και της Βασίλισσας είναι αρκετά σημαντικό· θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι, σε αυτή την περίπτωση, ο Ναός-Θρόνος αντιπροσωπεύει τον ίδιο τον θεοποιημένο θρόνο (του Χάττι).¹¹⁰ Ο Beckman περιέγραψε τον Βασιλιά ως μεσολαβητή μεταξύ των θεών του Χάττι και του Χεττιτικού λαού:¹¹¹ ήταν ο εκπρόσωπος των υπηκόων του προς τους θεούς, ενώ, «ο Βασιλιάς ήταν ο Αρχιερέας στη Χεττιτική Θρησκεία» και, καθώς, «κάθε ιερέας δεν ήταν απλώς ένας απλός θρησκευτικός πράκτορας/παράγοντας, αλλά ο εκλεκτός της θεότητας»,¹¹² αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τον Αρχιερέα.

Είναι εκτός των θεοκρατικών πεποιθήσεων της εποχής το να προσκαλούνται «ξένοι θεοί μιας εχθρικής δύναμης» για να θεραπεύσουν τον «εκπρόσωπο και διορισμένο αντιπρόσωπο των Θεών του Χάττι στη Γη» -μια ενέργεια που μείωνε την εξουσία και το κύρος των θεών του Χάττι σε σύγκριση με τους θεούς της Αχχιγιάβα-, σε μια εποχή, που η υπεροχή κάθε χώρας βασιζόταν στην ανωτερότητα των θεών της. Σε εκείνη την εποχή των απόλυτων θεοκρατικών πεποιθήσεων, οι νικητές σε έναν πόλεμο είτε «κατέστρεφαν τους θεούς των ηττημένων και συνέτριβαν τις εικόνες τους»,¹¹³ είτε «έπαιρναν τους θεούς των ηττημένων, τους μετέφεραν στη Χατούσα και τους παρέδιδαν στη Χεττιτική Θεά του Ήλιου Αρίννα (Arinna) ή σε ναούς άλλων θεών

¹⁰⁹ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 20, 183-209, 192-195 §24· Bryce 2018a, 194: CTH 570.1, §24:ii:57-64.

¹¹⁰ Bryce 2005, 85: με βιβλιογραφία και παραπομπές σε Χεττιτικές πινακίδες· Archi 1966, 114-115· Gonnet 1987.

¹¹¹ Beckman 1995, 530· Beckman 1989, 106.

¹¹² Freu/Mazoyer 2007, 2:412 (γραμμένο από τον Mazoyer).

¹¹³ Ενδεικτικώς: Garstang/Gurney 1959, 6: Απόσπασμα από το Fragment of Arnuwanda(s) I KUB XVII, 21, ii, 20 και XXIII, 115, όταν οι Κάσκα (Kaskans) λεηλάτησαν πόλεις της Χώρας του Χάττι και το έκαναν αυτό στους θεούς των Χετταίων.

εκεί». ¹¹⁴ Οι θεοί κάθε χώρας ήσαν υπερασπιστές και προστάτες της χώρας, ήσαν αυστηρά και πολύ στενά συνδεδεμένοι με την ίδια την ύπαρξη της χώρας αυτής και «δρούσαν» εναντίον κάθε εχθρού.

6.- Μια Λογική Επαγωγή: Ο Μουρσίλι ΙΙ είχε πιθανότατα κατά το ήμισυ Καταγωγή από την Αχχιγιάβα

Ο Beckman/Bryce/Cline ¹¹⁵ πιστεύουν ότι «η συμμετοχή μιας θεότητας της Αχχιγιάβα στις προσπάθειες να θεραπευτεί ο Χετταίος Βασιλιάς υποδηλώνει ότι είχαν πλέον εδραιωθεί ειρηνικές σχέσεις μεταξύ της Αχχιγιάβα και του Χάττι, μετά τις εκστρατείες των Χετταίων στη δύση, κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μουρσίλι, εναντίον ανταρτικών προς τους Χετταίους Κρατών, τα οποία υποστηρίζονταν από την Αχχιγιάβα».

Ωστόσο, μια άλλη λογικά επαγωγική εξήγηση για αυτήν την πρόσκληση ξένων θεών θα μπορούσε να υπάρχει, είτε συμπληρωματική της προηγούμενης των Beckman/Bryce/Cline είτε όχι: αν ο Μουρσίλι ΙΙ είναι κατά το ήμισυ Αχαιός (από την Αχχιγιάβα) στην καταγωγή λόγω της μητέρας του Χέντι/*Henti* ή Χίντι/*Hinti* ή Χίτι/*Hí-ti-i*, τότε προσκάλεσε τους θεούς της πατρίδας της μητέρας του για να τον θεραπεύσουν· ένα πραγματικό γεγονός, που ενισχύει τη συλλογιστική μας είναι ότι ο Μουρσίλι -αρκετά χρόνια μετά την εξορία της μητέρας του- εκδικήθηκε τη Βαβυλώνια μητριά του (τόσο για την εξορία της μητέρας του όσο και για τις άλλες κακές της πράξεις) εξορίζοντάς την από το Ανάκτορο και στέλνοντάς την “κάπου” ¹¹⁶, σε ένα μέρος που δεν αναφέρεται σαφώς. ¹¹⁷

Για να καθορίσουμε αν αυτός ο συλλογισμός είναι σωστός, θα πρέπει να εξετάσουμε πώς θα προφερόταν το όνομα Χέντι/*Henti* ή Χίντι/*Hinti* ή Χίτι/*Hí-ti-i* στη γλώσσα των Ελλήνων εκείνης της εποχής (1350-1290 π.Χ.) με βάση την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία και τα κείμενα της Γραμμικής Β’.

¹¹⁴ Ενδεικτικώς: Bryce 2005, 69: όταν ο Χαττούσιλι Ι βάδισε εναντίον της Ζάλπα (Zalpa) και “τους κατέστρεψε”.

¹¹⁵ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 20, 209.

¹¹⁶ Bryce 2025, 65· Bryce 2019, 200: ο Μουρσίλι την εξόρισε.

¹¹⁷ Alparslan/Doğan-Alparslan 2022, 492 note 79· Bryce 2025, 18.

7.- Η Χέντι/Henti ή Χίντι/Hinti ή Χίτι/Hí-ti-i, η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία και η Γραμμική Β

7.1- Προφορά των Κύριων Ονομάτων σε Διαφορετικές Γλώσσες

Πριν συνεχίσουμε όμως, θα πρέπει να έχουμε υπ’ όψη μας ότι τα κύρια ή προσωπικά ονόματα ακούγονται διαφορετικά σε διαφορετικές γλώσσες, **ακόμη και σήμερα, την εποχή της εκτεταμένης χρήσης των Μέσων επικοινωνίας, των Μέσων κοινωνικής δικτύωσης**, κ.ά., επί παραδείγματι η πόλη «Λονδίνο» προφέρεται ως:¹¹⁸ London (στα αγγλικά, νορβηγικά, σουηδικά και γερμανικά), Londen (στα ολλανδικά), Londres (στα γαλλικά), Λονδίνο (στα ελληνικά), Lonto (στα φινλανδικά), Luân Đôn (στα βιετναμέζικα), Londra (στα ιταλικά και ρουμανικά), Londýn (στα τσεχικά), Londyn (στα πολωνικά), Londres (στα ισπανικά και πορτογαλικά), “Lenden” στα αραβικά κ.λπ. Ως εκ τούτου, μπορούμε να συμπεράνουμε τι συνέβαινε με τις προφορές ονομάτων στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ.. Κατά συνέπεια, για να διερευνήσουμε εάν είναι πιθανή μια καταγωγή της βασίλισσας Χέντι/Henti ή Χίντι/Hinti ή Χίτι/Hí-ti-i από την Αχχιγιάβα, πρέπει να ερευνήσουμε:

(a) Την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, και πιο συγκεκριμένα: ποιο/ποια αρχαίο/α Ελληνικό/ά προσωπικό/ά όνομα/ονόματα θα προφέρονταν με τρόπο που θα μπορούσε να είχε/είχαν μεταγραφεί στα Χεττιτικά αρχεία ως «Χέντι/Henti ή Χίντι/Hinti ή Χίτι/Hí-ti-i», αφού -όπως υποστηρίζει ο Palaima - (για ξένα ονόματα) οι Χετταίοι «πρόφεραν ό,τι νόμιζαν ότι άκουγαν»¹¹⁹ αν αυτή η έρευνα καταλήξει σε ένα ή περισσότερα ονόματα, που πλησιάζουν το όνομα Χέντι/Henti ή Χίντι/Hinti ή Χίτι/Hí-ti-i, τότε η έρευνα θα πρέπει να επεκταθεί και:

(b) στα κείμενα της Γραμμικής Β, για να διαπιστωθεί αν αυτά ή παρόμοια ονόματα έχουν αναγνωστεί στις πινακίδες, οι οποίες χρονολογούνται μεταξύ περίπου 1400-1200 π.Χ.¹ αν το αποτέλεσμα είναι θετικό, τότε, βασιζόμενοι στους κανόνες της Γραμμικής Β, η έρευνα θα πρέπει να επικεντρωθεί στο πώς αυτά (ή παρόμοια) ονόματα θα πρέπει να προφέρονταν τότε.

7.2- Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: Ονόματα Προφερόμενα κοντινά με το Όνομα Χέντι/Henti-Χίντι/Hinti-Χίτι/Hí-ti-i

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το αρχικό ‘Χ/Η’ στο Χέντι/Henti ακούγεται ως δάσυνση ενός δασυνόμενου αρχικού «(χ)Ε» και χρησιμοποιώντας τη «μηχανή αναζήτησης» του “Thesaurus

¹¹⁸ Collins Dictionary, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-italian/london>, English-Italian dictionary για το “London” και με προφορά ακουστικά. Πρβλ. Giannakos 2019b, 21.

¹¹⁹ Palaima 2007, 202¹ Latacz 2004, 99¹ πρβλ. Giannakos 2019b, 17 note 28.

Linguae Graecae - της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Ελληνικής Γραμματείας” (TLG) του Irvine University, California USA, ερευνήθηκαν δύο πιθανά θέματα ‘εντη’ και ‘ενδη’, καθώς το ‘ενθη’ δεν έδωσε κανένα αποτέλεσμα. Βρέθηκαν δύο λέξεις: Ἐνδηίς¹²⁰ [= Endeis] (με ψιλή) και (χ)ἔντη¹²¹ [= (h)enti] (με δασυνόμενο έ) αλλά και ἔ(ν)τη/ἦ(ν)τη [= e/i(n)ti] (με ψιλή). Πρέπει τώρα να επικεντρώσουμε την έρευνα στο σώμα των πινακίδων της Γραμμικής Β.

7.3- Προ-Ελληνικά Ονόματα της Γραμμικής Β Γραφής που Προφέρονται κοντινά στο Όνομα Χέντι/ἤnti-Χίντι/ἤinti-Χίτι/ἤί-ti-i

Την ίδια περίπου εποχή με τις βασιλείες του Σουπιλιουλιούμα και του Μουρσίλι ΙΙ, σε πινακίδες της Κνωσού αναγνώστηκε το **e-ti-wa(-ja)** [𐀓 𐀆 𐀗 (𐀙)], το οποίο είναι θηλυκό, εθνικό όνομα.¹²² Ο Duhoux πιο νωρίς και ο Hiller¹²³ αργότερα θεωρούν ότι «ένας σχετικά μεγάλος αριθμός θεϊκών παραληπτών προσφορών, που ήσαν γνωστοί από πινακίδες της Γραμμικής Β δεν επιβίωσαν στην Κλασική περίοδο. Μερικά από αυτά υποτίθεται ότι προέρχονται από ένα προ-Ελληνικό πολιτισμικό στρώμα. Αυτό ισχύει για θεότητες από την Κρήτη όπως οι *pa-de*, *pī-pī-tu-*

¹²⁰ TLG-Pind. *Nemea* 5:12.

¹²¹ TLG-Epimerismi, *Epimerismi Homerici (ordine alphabetico traditi)*, phi:13:4: “ὄνομα ῥηματικὸν Ἐνυὼ καὶ Ἐνυάλιος. ἐκ τοῦ οὗν ἔνῳ γίνεται ἕτερον ὄνομα εἰς της, **ἔντης**,....” = “ὄνομα προερχόμενο από ένα ῥήμα Ἐνυὼ καὶ Ἐνυ(ρ)άλιος. Από το ῥήμα αυτό προέρχεται ένα άλλο ὄνομα με κατάληξη **ἔντης**,....”.

¹²² Ventris/Chadwick 1959, 102, 418: KN Ap639, 146 [KN X681, Fs19]. Driessen 2008, 76: “YMIIA2-ύστερη”.

¹²³ Duhoux 1989-1990· Duhoux 2007b, 95· πρβλ. Duhoux 2007a· Hiller 2011, 187. Ο Ruijgh (1967, 228 note 96), τη συγκρίνει με ένα ὄνομα πόλεως της Κρήτης, στη (σελ.226), τη θεωρεί (e-ti-wa-jo/ja) ως εθνικό ὄνομα, και στη (σελ.299) θεωρεί την πινακίδα KN X 681 (e-na-ro-na o-nu pa-i-ti-jo **e-ti-wa-ja-qe**[] ως ασαφές και δύσκολη να ερμηνευθεί (πρβλ. Killen 2017, 381). Killen 2024, 2:959, KN Fs19, το *e-ti-wa* ήταν ‘παραλήπτης ή προορισμός προσφορών’· *θεϊκό ὄνομα(;)· e-ti-wa-i*], στην πινακίδα PY Wt 1359, «**αόριστο/ασαφές**», προφανώς σημαίνει άγνωστη ή μη γνωστή προέλευση και σημασία στην Ελληνική. Πρβλ. Melena/Firth 2019, 21: προσφορά MUL1 στην *e-ti-wa-ja* [KN Ap(01) 639 B], 169 [KN Fs19], σελ.681: [KN Od(1) 681] *e-ti-wa* γραμμένο κάτω από το *pa-i-ti-jo* [= Φαίστιος της Φαιστού]. Killen 2017, 1:381-383: “είναι το ὄνομα εργάτριας”. Όμως, στην Πύλο: ο Gulizio 2017, 2: αναφέρει “*e-ti-we*”, [PY Fr343 [+] 1209], και, επίσης, “όποια θεά(-ες) τιμούνται εδώ, αυτή (ή αυτές) θα μπορούσαν να είναι σύντροφοι του Ποσειδώνα και να λαμβάνουν τις προσφορές τους στο ιερό του”. Petrakis 2010, 206: [επίσης για την Πύλο] “το λάδι (των προσφορών;) είναι απλό/καθαρό και *e-ti-we*”. Σημείωση: Οι πινακίδες της Πύλου χρονολογούνται περίπου 200 χρόνια αργότερα από τις πινακίδες της Κνωσού. Οι γραμματοσειρές της Γραμμικής Β που χρησιμοποιούνται σε αυτό το άρθρο έχουν προέλθει από το λογισμικό (fonts) του Clark Curtis (βλέπε Βιβλιογραφία).

na (KN Fr 13, συγκρ. Κρητική Δίκτυννα (Diktunna)), ti-ta-ma(-i) (;) και πιθανόν για τους παραλήπτες προσφορών που καταγράφονται στη σειρά KN Fs, που φέρουν ονόματα τα οποία σαφώς δεν είναι Ελληνικά· αυτά πιθανότατα αντιπροσωπεύουν Μινωικές θεότητες, που ονομάζονται, π.χ., a-*65-ma-na-ke, a-ro-do-ro-o, qe-sa-ma-qa, **e-ti-wa**, κ.ά.,¹²⁴ αφού -εκτός από αυτούς- άλλα θεωνύμια θα μπορούσαν να είναι Ελληνικές μεταφράσεις Μινωικών θεωνυμίων». Πώς θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε την προφορά του θηλυκού ονόματος **e-ti-wa** [Ä Å Π],¹²⁵ με θέμα '**e-ti-** [Ä Å]', που μάλλον είναι μια μη Ελληνική, προ-Ελληνική, Μινωική θεότητα;

7.4- Κανόνες Προφοράς των προ-Ελληνικών Λέξεων και Κυρίων Ονομάτων

Οι Ventris/Chadwick, ο Lejeune και ο Ruijgh σημειώνουν ότι το φωνολογικό σύστημα της προ-Ελληνικής (Μινωικής) καθημερινής ομιλίας δεν παρουσίαζε διακρίσεις στην προφορά μεταξύ των 'άηχων'- 'ηχηρών'¹²⁶ και '**με ψιλή**'- '**δασυνόμενων**'¹²⁷ φθόγγων.¹²⁸

Επί πλέον, τα δύο υγρά «λ» και «ρ» της νεότερης Ελληνικής γλώσσας, σημειώνονταν με δύο ξεχωριστά σύμβολα («ρ/r» και «λ/l») στη Μινωική γλώσσα -πιθανώς γραμμένη σε Γραμμική Α-, αφού και τα δύο μεταγράφονται συμβατικά στη Γραμμική Β με μόνο ένα σύμβολο «ρ/r» (συν ένα φωνήεν [«α/α», «ε/ε», «ι/ι», «ο/ο», «ου/ου»]), που αντιπροσωπεύει επίσης και το «λ-/l-» [σε πέντε διαφορετικά σύμβολα, που μεταγράφουν τις συλλαβές «ρα/λα-ra/la», «ρε/λε-re/le», «ρι/λι-ri/li», «ρο/λο-ro/lo», «ρου/λου-ru/lu»]· φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι -στη «Μινωική» γλώσσα- αυτά τα σύμβολα αντιπροσώπευαν κάποιο είδος υγρού που προφέρονταν με τη συμμετοχή του ουρανίσκου.¹²⁹ Εκτός από αυτά τα δύο διαφορετικά σύμβολα για τα δύο υγρά, η 'Μινωική' γλώσσα είχε μόνο ένα οδοντικό κλειστό ('τ/τ'), "αντί για τη διάκριση μεταξύ 'τ/τ' και 'τ'",¹³⁰ ενώ, φωνητικά, το σύμβολο 'λ' της 'Μινωικής' γλώσσας απέδιδε μια προφορά πολύ κοντινή στο 'δ'. Η εναλλαγή μεταξύ 'λ' και 'δ', γνωστή σε διάφορες περιοχές, επιβεβαιώνεται

¹²⁴ Duhoux (1989-1990) καταγράφει περισσότερα προ-Ελληνικά θεωνύμια.

¹²⁵ Ανεγνώσθη σε πινακίδες τις Κνωσού, που παρουσιάζονται στα: Chadwick/Killen/Olivier 1971, 186, 258 και Chadwick et al. 1986, 12, 237, 257.

¹²⁶ "Sourdes-sonores" [Ruijgh ό.π.].

¹²⁷ "Non aspiré-aspiré" [Ruijgh ό.π.].

¹²⁸ Ruijgh 1967, 23 note 9, 28-30 §8· Lejeune 1958, 327-329· πρβλ. επίσης Ventris/Chadwick 1959, 43, 69, 80, 81.

¹²⁹ Ventris/Chadwick 1959, 69, 47· Britannica 2014 *Palatalization*, "σύμφωνα τα οποία προφέρονται με τη λεπίδα, ή το μπροστινό μέρος της γλώσσας τραβηγμένη (η γλώσσα) πιο κοντά προς την οροφή του στόματος (σκληρή υπερώα) - ουρανίσκο"· Giannakos 2012, 89.

¹³⁰ Ventris/Chadwick 1959, 70.

και στον Αιγαιακό κόσμο, ακόμη και κατά την Κλασική περίοδο: π.χ., το προ-Ελληνικό προσωπικό όνομα Όδ(σ)σεύς, εμφανίζεται επίσης ως: Όλυ(σ)σεύς, Όδ(τ)τεύς, Όλυσεύς, Όλυ(σ)σεύς, Ούλιξεύς και η λέξη 'δάφνη' ή 'λάφνη' (όπως επίσης λαβύρινθος και δαβύρινθος¹³¹).

Γι' αυτό, οι Έλληνες μπορούσαν να ακούσουν και να καταλάβουν το υγρό φώνημα 'λ/λ' ή 'δ/d' των Λυκίων. Ομοίως, μπορεί κανείς να φανταστεί ότι οι Μυκηναίοι, που δημιούργησαν τη Γραμμική Β γραφή, δημιούργησαν το 'δ' για τον ήχο 'λ' στη γλώσσα η οποία καταγράφονταν από τη γραφή που τους ενέπνευσε (τη Γραμμική Α). Στη συνέχεια, θα είχαν αντιστοιχήσει και σημειώσει το 'δα', κ.λπ., στα σύμβολα '*la', κ.λπ., αυτής της γραφής, και θα είχαν βρεθεί χωρίς σωστή σημείωση για το 'λα', κ.λπ., για το οποίο (αντί να δημιουργήσουν μια νέα σειρά συμβόλων) θα είχαν καταλήξει σε μια προσέγγιση σημείωσης με 'ρα', κ.λπ., αφού ακόμη και σήμερα στα νέα Ελληνικά τα δύο γράμματα 'ρ'='ρ' και 'λ'='λ' ανταλλάσσονται στην προφορά: αδελφός/αδερφός, ήλθα/ήρθα, αλμύρα/αρμύρα, αλάτι/αράτσι (το τελευταίο στην Κρήτη), κ.λπ.

Όσον αφορά τα δασυνόμενα, σε αυτήν την προ-Ελληνική γραφή, τα ονόματα προφέρονταν και δασυνόμενα και με ψιλή χωρίς διάκριση. Μπορεί να επαληθευθεί αυτή η παραδοχή;

Στην πραγματικότητα, διαπιστώνουμε ότι, στα δασυνόμενα αρχικά φωνήεντα των λέξεων, «δεν υπάρχει κανένα σημάδι της δασείας 'χ' φωνητικά (ή και των δασυνόμενων συμφώνων επίσης) στην αρχή μιας λέξης της Γραμμικής Β»¹³² επί πλέον, για ένα προ-Ελληνικό τοπωνύμιο ή όνομα, (διαβάζουμε ότι) «είναι νοητή μια φωνητική τροποποίηση/μετάβαση από το 'Α' με ψιλή, σε δασυνόμενο 'Α' ('Α- > (χ)Α-')»: επομένως και μια τροποποίηση/μετάβαση από το (με ψιλή) 'Ε- > (χ)'Ε-' (δασυνόμενο) είναι επίσης νοητή, π.χ. Ένδηίς και (χ)Ένδηίς. Υπάρχουν και μερικά άλλα παραδείγματα: «Ιλίσσος > (χ)Ιλίσσος, και a-ke-te-re (PY Jn 832,1) σε σύγκριση με a2-ke-te-re (KN V 118), που σημαίνει 'άνδρες που επισκεύαζον', όπου a2 = ha/χα = ά, με δασεία, λέξη που βρίσκουμε και ως (χ)άκεστῆρες (με δασεία) στην Κλασική Φωκίδα, και άκεστῆρες (με ψιλή) στην Κλασική Αθήνα».¹³³

7.5- Προφορά του προ-Ελληνικού Κυρίου Ονόματος e-ti-wa []

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε επαγωγικά ότι το προ-Ελληνικό **e-ti-wa** ακουγόταν, πιθανότατα, πολύ κοντινά στο Ένδηίς (με ψιλή) ή στην εναλλακτική του Ένδηίς (δασυνόμενο), όπως αναλύεται πιο κάτω:

¹³¹ Ruijgh 1967, 28 note 30.

¹³² Ventris/Chadwick 1959, 80.

¹³³ Ruijgh 1967, 54 note 40, με περισσότερα χαρακτηριστικά παραδείγματα.

1.- Η λέξη *e-ti-wa* [$\hat{A}$ $\hat{M}$ $\hat{\Pi}$] παραλληλίζεται από τον Ruijgh¹³⁴ με το όνομα μιας πόλεως Ἡτις ή Ἡτεια της Κλασικής Κρήτης· το δεύτερο όνομα ευρίσκεται κυρίως με ψιλή, αλλά στον Ησύχιο γράφεται και με ψιλή ἥτιος και δασυνόμενη ἥτιος.¹³⁵ Εδώ θα πρέπει να υπογραμμισθεί επίσης ότι στη Γραμμική Β, “δεν υπάρχει σήμανση για τα δασυνόμενα”,¹³⁶ επίσης δε ότι και “τα μακρά φωνήεντα δεν σημαίνονταν με ιδιαίτερο τρόπο, όπως ούτε και οι συλλαβές που αρχίζουν με φωνήεν που έχει ψιλή”.¹³⁷

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε διαβάζοντας τα έργα των Chadwick/Ventris, Ruijgh, κ.ά., οι λέξεις της Γραμμικής Β, αφού συγκρίθηκαν με τις Κλασικές Ελληνικές λέξεις στη συνέχεια μεταγράφηκαν (αποδόθηκε η σημασία τους) από τους ειδικούς. Ωστόσο, «η συγκριτική φιλολογία είναι πολύ χρήσιμη για να μας βοηθήσει να συμπεράνουμε τις πιθανές Μυκηναϊκές μορφές γνωστών Κλασικών λέξεων, αλλά είναι εξόχως παραπλανητική (όπως έχει αποδειχτεί στη μελέτη της Χεττιτικής, της Φρυγικής και της Μεσσαπικής (Messarian)) όταν προτείνει σημασίες για άγνωστες λέξεις (π.χ. προ-Ελληνικές) βάσει αναλογιών προς άλλες Ινδο-Ευρωπαϊκές γλώσσες»· «προς το παρόν, η διάλεκτος της Γραμμικής Β παρουσιάζει ένα εξαιρετικό επίπεδο ομοιογένειας σε σύγκριση με τις Κλασικές επιγραφές, που είναι ευρέως διασκορπισμένες στον χρόνο και στο χώρο».¹³⁸ Ωστόσο, η μεταγραφή/απόδοση των προ-Ελληνικών ονομάτων -ιδίως αυτών που «δεν επέζησαν στην Κλασική περίοδο»- είναι πολύ πιο παραπλανητική όταν αντιμετωπίζουμε τον τρόπο προφοράς της ίδιας λέξης τόσο με δάσυνση όσο και με μη δάσυνση (με ψιλή).

2.- Ο García Ramón¹³⁹ παρατηρεί τα σύνθετα προσωπικά ονόματα με πρώτο μέρος τους το θέμα ‘e-ti-’ [$\hat{A}$ $\hat{M}$] και αποδίδει (φωνητικά) ‘e(r)ti-’/’ε(ρ)τι-’, ενώ για το όνομα *ke-ti-ro* αποδίδει (φωνητικά) ‘ke-(ns)ti-los/κε-(νσ)τι-λος’. Οι Bernabe/Lujan¹⁴⁰ αποδίδουν το όνομα *e-ti-wa* [$\hat{A}$ $\hat{M}$ $\hat{\Pi}$] ως το καρύκευμα χέννα [= henna] > γράφοντας (χ)έ(ρ)τις [= (h)e(r)tis]. Ο Chadwick, από το 1973 (στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου Ventris/Chadwick¹⁴¹), προσέθεσε ένα ‘ν/η’ πριν το ‘τ/τ’ για την προφορά της συλλαβής ‘-τι-/ti-’, στην απόδοση φωνητικά του σύνθετου ονόματος **e-ti-ra-**

¹³⁴ Ruijgh 1967, 228· Ventris/Chadwick 1959, 69.

¹³⁵ Pape/Benseler 1959-1911, 475: για τη λέξη Ἡτις (πόλη της Κρήτης) ή Ἡτεια· επίσης ἥτις, -ιδος και, ταυτόχρονα η λέξη ἥτιος με ψιλή και η δασυνόμενη ἥτιος, παραθέτοντας τον Ησύχιο· TLG-Hesychius, LexikonA-O, ήτα/eta/(η):948:1.

¹³⁶ Ventris/Chadwick 1959, 80.

¹³⁷ Ventris/Chadwick 1959, 43.

¹³⁸ Ventris/Chadwick 1959, 27, 76.

¹³⁹ García Ramón 2011, 218, 221 note 14.

¹⁴⁰ Bernabe/Lujan 2008, 228· πρβλ. Ventris/Chadwick 1973, 546: “e-ti-we = ἔρτις, e(r)tiwen πιθανώς ένα φυτό”.

¹⁴¹ Ventris/Chadwick 1973 [second edition/δεύτερη έκδοση], 546.

wo = **E(n)tilāwos/E(v)tilāwos**. Εδώ, αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τους κανόνες της Γραμμικής Β, τα σύμβολα ‘ρ/ῤ’ και ‘ν/ῆ’ δεν αναγράφονται πριν από το σύμβολο ‘τ/ῥ’· παραλείπονται πάντοτε αλλά προφέρονταν, αφού: “τα ‘μη κλειστά’ σύμφωνα (σ, μ, **ν, ρ**, λ, ρ, και επίσης το γ, που ποτέ δεν γράφεται πριν από ένα σύμφωνο) γενικά σημειώνονται πριν από τα σύμφωνα (μ, ν, ρ, λ, υ, ρ) όταν εκείνα ακολουθούν, αλλά παραλείπονται πριν από τα άλλα σύμφωνα (‘κλειστά’ - μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται το **τ/ῥ**- και το σ) όπως και στο τέλος της λέξης”.¹⁴² Εκτός από αυτόν τον κανόνα, ισχύει και ένας άλλος κανόνας: “Τα **μ και ν** παραλείπονται πάντοτε πριν από το σύμφωνο που ακολουθεί”.¹⁴³ Και οι δύο κανόνες δείχνουν ότι τα σύμβολα ‘ρ/ῤ’ και ‘ν/ῆ’ πριν από το σύμβολο ‘τ/ῥ’ παραλείπονταν πάντα, αλλά προφέρονταν (ως παράδειγμα, αναφερόμαστε στη λέξη a-to-ro-qo = ἄ(ν)θρωπος¹⁴⁴).

Συνεπώς, υπάρχουν δύο πιθανές προφορές του e-ti-wa [Ἄ ἢ Ἦ]: είτε με ‘ρτ/ῥτ’ είτε με ‘ντ/ῆτ’,¹⁴⁵ δηλαδή είτε (χ)έ(ρ)τις/(h)e(ῤ)tis είτε (χ)έ(ν)τις/(h)e(ῆ)tis· επί πλέον, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι το σύμβολο ‘ε/ε’ της Γραμμικής Β ακουγόταν ως: ‘ἔ’ (βραχύ φωνήεν ε), ή ‘ἔ’ (μακρό φωνήεν ε), ή ‘ῖ’ (βραχύ φωνήεν ι), ή απλά ‘ε/ε’ (Ventris/Chadwick 1959, 76-77). Συνεπώς, η προ-Ελληνική λέξη e-ti-wa ακουγόταν ως (χ)Ἐ(ν)[δ/τ]η-(ίς) ή (χ)Ἐ(ν)τη, και, ακολουθώντας τις εναλλακτικές προφορές του φωνήματος ‘ε-’, ακουγόταν πολύ κοντινά με όλες τις τρεις Χεττιτικές μεταγραφές Χέντι/*Hēnti* ή Χίντι/*Hīnti* ή Χίτι/*Hí-ti-i*, καθώς οι Χετταίοι γραφείς «προφέρον (και έγραφαν) ό,τι νόμιζαν ότι άκουγαν», σύμφωνα με τον Palaima (όπως είδαμε).

Η άποψη των Duhoux και Hiller (βλ. **σημείωση 123**) ότι το όνομα e-ti-wa είναι προ-Ελληνικό, και που εγώ προτείνω ότι προφερόταν είτε (χ)Ἐ(ν)[δ/τ]η-(ίς) είτε (χ)Ἐ(ν)τη, υποστηρίζεται επίσης και από το γεγονός ότι το Liddell-Scott-Jones Lexikon και το ‘Dictionnaire Étymologique’ του Chantraine δεν το περιλαμβάνουν καθόλου στους καταλόγους Ελληνικών λέξεων, ενώ ο Montanari¹⁴⁶ γράφει «Ἐνδηίς, γυναικείο όνομα· Δωρική γενική ‘(Ἐνδ’)-αἶδος’»· ο Montanari δεν δίνει καμία ετυμολογία, γιατί, προφανώς, δεν είναι Ελληνικό όνομα.

Ανακαλούμε στη μνήμη μας ότι η Ἐνδηίς,¹⁴⁷ κόρη είτε του κενταύρου Χείρωνα είτε του βασιλιά της Μεγαρίδας Σκείρωνα, ήταν προ-Ελληνική κόρη μιας Νύμφης (Χαρικλώ), γυναίκα

¹⁴² Ruijgh 1967, 24-25, 2nd paragraph of §4.

¹⁴³ Ventris/Chadwick 1959, 42.

¹⁴⁴ Ventris/Chadwick 1959, 82.

¹⁴⁵ Ruijgh 1967, 24-25, 2nd paragraph of §4.

¹⁴⁶ Montanari 2015, 688.

¹⁴⁷ Κακριδής I./Kakridis J. 1986, 3:137, 3:142, 3:310.

του Αιακού, βασιλιά της Αίγινας, και γιαγιά του Αχιλλέα.¹⁴⁸ Ο μυθικός Αιακός με δύο Θεούς (Απόλλωνα, Ποσειδώνα) είχε κτίσει τα Τείχη της Τροίας, είχε υποδεχτεί τον επίσης μυθικό βασιλιά Μίνωα της Κρήτης στην Αίγινα, όταν ο Μίνωας εξεστράτευσε εναντίον των Αθηνών, αλλά αργότερα -ως σύμμαχος των Αθηνών- πολέμησε εναντίον του Μίνωα και των Κρητών.

8.- Δυναστικοί Γάμοι στις Αυλές της Χώρας του Χάττι και της Αχχιγιάβα

Όπως έχει αναφερθεί, η Βασίλισσα Χέντι/Ηenti ή Χίντι/Hinti ή Χίτι/Ηί-ti-i ήταν «κόρη Μεγάλου Βασιλιά». Έχει προκύψει μια διαμάχη ανάμεσα στους μελετητές σχετικά με το αν ήταν κόρη ενός Βασιλιά της Χώρας του Χάττι ή ενός ξένου Βασιλιά.¹⁴⁹ Ανακύπτουν δύο ερωτήματα:

(a) Στα Χεττιτικά αρχεία (πίνακες, σφραγίδες κ.λπ.), ο τίτλος «κόρη Μεγάλου Βασιλιά» απευθυνόταν μόνο στις κόρες των Βασιλιάδων της Χώρας του Χάττι ή απευθυνόταν και στις κόρες ξένων Βασιλέων, που -λόγω δυναστικού γάμου- γίνονταν Βασίλισσες στην αυλή των Χετταίων;

(b) Υπάρχει κάποια αρχαιολογική μαρτυρία για διεθνείς δυναστικούς γάμους στην αυλή της Αχχιγιάβα;

8.1- Η Αυλή της Χώρας του Χάττι

Ο De Martino (2013), βασιζόμενος σε αυτόν τον τίτλο (DUMU.MUNUS LUGAL GAL = κόρη Μεγάλου Βασιλιά) για την Χέντι, καταλήγει ότι, η πιο πιθανή λύση είναι ότι ο Σουπιλουλιούμα δεν θα έπρεπε να είναι βιολογικός γιος του Τουνταλίου III, καθώς, αν η Χέντι ήταν κόρη του Τουνταλίου και της συζύγου του Ταντου-Χέμπα (Tadu-Heba) και έφερε τον τίτλο «κόρη Μεγάλου Βασιλιά», τότε ο Σουπιλουλιούμα -ως σύζυγός της- θα ήταν γαμπρός και υιοθετημένος γιος του Τουνταλίου III.¹⁵⁰ Ο De Martino συνεχίζει: «Αν ο Σουπιλουλιούμα ήταν πράγματι ο βιολογικός γιος του Τουνταλίου III, τότε η γυναίκα του Χέντι θα έπρεπε πιθανώς να ήταν κόρη ξένου βασιλιά, αλλά αυτή η υπόθεση φαίνεται δύσκολο να γίνει αποδεκτή»· ο De Martino δεν εξηγεί την λογική πίσω από αυτήν τη «δυσκολία να γίνει αποδεκτό» και δεν εξετάζει ετυμολογικά την περίπτωση ενός ονόματος πριγκίπισσας της Αχχιγιάβα. Συνεχίζει: «μπορεί να αποκλειστεί το ότι η Χέντι ήταν Βαβυλώνια πριγκίπισσα,

¹⁴⁸ Tripp 1970, 222· TLG-Plutar. *Phil. Parallela minora* [Sp.] (305a-316b) p.312 sec.B 1.6 (Sceiron)· TLG-Scholia in Homerum., Scholia in Iliadem (scholia vetera) (= D scholia) B.16 v.14 l.3: (Cheiron). TLG-Plutarch., *Theseus*, 10:3:6.

¹⁴⁹ Ο De Martino (2013) παρουσιάζει λεπτομερή ανάλυση.

¹⁵⁰ De Martino 2013, 66, 75· Taracha 2016.

γιατί» οι μέχρι τώρα σωζόμενες «Χεττιτικές πηγές δεν αναφέρουν γάμο (Χετταίου Βασιλιά) με κόρη του βασιλιά της Βαβυλώνας πριν από τον γάμο (του Σουπιλιουλιούμα) με την Ταβανάννα. Επί πλέον, το όνομα Χέντι έχει ερμηνευθεί από μερικούς μελετητές ως Χουρριτικό (Hurrian) και, αν αυτή η ετυμολογία είναι σωστή, αποκλείει την πιθανότητα να ήταν Βαβυλώνια πριγκίπισσα, καθώς δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι μία Βαβυλώνια πριγκίπισσα θα είχε Χουρριτικό όνομα».¹⁵¹

Υπάρχει όμως κάποια άλλη ξένη πριγκίπισσα που να έχει παντρευτεί έναν Χετταίο βασιλιά, η οποία -στα Χεττιτικά κείμενα- να αναφέρεται επίσης ως «κόρη Μεγάλου Βασιλιά»;

Ο Ten Cate¹⁵² έχει δημοσιεύσει ένα άρθρο σχετικά με τους «Χεττιτικούς Δυναστικούς Γάμους της Περιόδου περίπου 1258 έως 1244 π.Χ.», όπου αναφέρεται ότι ο τίτλος DUMU.MUNUS GAL έχει χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση της κόρης ενός άλλου ξένου βασιλιά, του πατέρα της Βαβυλώνιας πριγκίπισσας, που έγινε σύζυγος του Τουνταλίγια IV (Tudḫaliya IV)¹⁵³ [1240/1237-1228 και 1227-1209/1205 π.Χ.¹⁵⁴]. Επιπλέον, η Βασίλισσα Πουντουχέπα (Puduḫepa) [σύζυγος του βασιλιά Χαττούσιλι III (Ḫattušili III) [1267/1264-1240/1237 π.Χ.¹⁵⁵] αποκαλεί «κόρη Μεγάλου Βασιλιά» την κόρη του Βασιλιά της Βαβυλώνας (και σύζυγο του Τουνταλίγια IV) σε ένα προσχέδιο επιστολής προς τον Φαραώ Ραμσή II.¹⁵⁶ Επιπλέον, (i) ο Singer υποστηρίζει ότι το DUMU.SAL GAL (= Μεγάλη Κόρη) σημαίνει «Μεγάλη Πριγκίπισσα» και είναι ο τίτλος που αποδίδουν οι Χετταίοι στις κόρες των Μεγάλων Βασιλέων (LUGAL.GAL) του Χάττι ή άλλων μεγάλων δυνάμεων,¹⁵⁷ και (ii) η πιο πρόσφατη (2022) δημοσίευση για τους Χετταίους Βασιλείς

¹⁵¹ De Martino ό.π..

¹⁵² Ten Cate 1996.

¹⁵³ Ten Cate 1996, 44, 65 note 46· Pintore 1978, 195-197 Appendice 1: πλήρης κατάλογος διαδυναστικών γάμων στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής (Near East area)· De Roos 2007, 64-6· De Roos 2005.

¹⁵⁴ Max-Min chronologies of the Hittite Kings based on Bryce (2009, 798), Gurney (1990, 181), and Freu/Mazoyer/(Fontanille) (2005, 1:25-26), as they are presented in Giannakos 2019b, 56, Annex 2.

¹⁵⁵ Μέγιστες-Ελάχιστες χρονολογίες, **βλ. προηγούμενη υποσημ. 154.**

¹⁵⁶ Beckman 1983, 109· πρβλ. Güterbock 1967, 8· Rieken/Sasseville 2012, 124-125.

¹⁵⁷ Singer 2011-1991, π.χ. p.270· πρβλ. De Roos 2005, 12 περί αυτού. Από την **υποσημ. 84** (του παρόντος άρθρου) DUMU.MUNUS στα Σουμμεριακά σημαίνει θυγατέρα ή κορίτσι· DUMU σημαίνει παιδί και SAL γυναίκα ή θηλυκό. Ο Singer εξετάζει το DUMU.SAL GAL, όπου GAL σημαίνει Μεγάλος. **SAL** = αποθέωση της γυναίκας, θεά, μητριαρχία, βασίλισσα [Hogan/Hogan 2017, 120F2, **122A9**]· “παιδί (ενός) ΒΑΣΙΛΙΑ, εκ του οποίου ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ” = παιδί ενός Βασιλιά, π.χ., Πριγκίπισσα [Laroche 1986-1985, 191]· “[SA]L.LUGAL G[AL] = Grosskönigin = Μεγάλη Βασίλισσα” [Güterbock 1967, 4, επίσης p.7].

-με επιμελητή τον S. De Martino- περιγράφει ότι ο Σουπιπλουλιούμα Ι είχε «νόμιμη απαίτηση στον Χεττιτικό Θρόνο», και για να το αποδείξει, έπρεπε «να δηλώσει/αποδείξει τη γενεαλογία του σε ένα ακροατήριο (Χετταίων ευγενών), και, αυτό το ακροατήριο έπρεπε επίσης να αποδεχθεί τη γενεαλογία του Σουπιπλουλιούμα»,¹⁵⁸ ώστε να δώσει έγκριση για να ανέλθει στον Χεττιτικό Θρόνο· αυτή η θεσμοθετημένη διαδικασία τεκμηριώνει ότι ο Σουπιπλουλιούμα ήταν βιολογικός γιος του Τουνταλίου III, αφού έπρεπε να αποδείξει τη νόμιμη γενεαλογία του, και πιθανότατα ήταν νεότερος από τον αδελφό του και Διάδοχο του Θρόνου Τουνταλίου τον Νεότερο. Αυτό επιβεβαιώνεται και από μια σφραγίδα όπου ο Σουπιπλουλιούμα εμφανίζεται ως «γιος του Βασιλιά Τουνταλίου»,¹⁵⁹ δηλαδή του Τουνταλίου III.

Επί πλέον, η Βαβυλώνια πριγκίπισσα ‘Ταβανάννα/Tawananna’, την οποία παντρεύτηκε ο Σουπιπλουλιούμα Ι, είχε έναν αρκετά παρόμοιο τίτλο DUMU.MUNUS LUGAL KUR KA.DINGIR.RA, = «κόρη του Βασιλιά της Χώρας Βαβυλώνας», ή πιθανώς, «πριγκίπισσα της Χώρας Βαβυλώνας» στην πρώτη της εμφάνιση ως Μεγάλη Βασίλισσα σε «Σφραγίδα του Σουπιπλουλιούμα από την Ουγαρίτ/Ugarit».¹⁶⁰

Ένα αντίστροφο παράδειγμα μιας Χετταίας πριγκίπισσας που παντρεύτηκε στο εξωτερικό, εκτός της Αυλής της Χώρας του Χάττι, είναι η κόρη του Χαττούσιλι III (1267/1264-1240/1237 π.Χ., εγγονού της Χέντι, γιού του Μουρσίλι II και αδελφού του Μουβαττάλλι II), που παντρεύτηκε τον Βασιλιά της Βαβυλώνας: αναφέρεται ως «κόρη Μεγάλου Βασιλιά».¹⁶¹

8.2- Η Αυλή της Αχχιγιάβα (Aḫḫiyawa)

Γραπτές και υλικές μαρτυρίες τεκμηριώνουν διεθνείς διαδυναστικούς γάμους στην Αυλή της Αχχιγιάβα:

1.- Μερικά χρόνια πριν τον γάμο του Σουπιπλουλιούμα με την Χέντι, ένας Βασιλιάς της Αχχιγιάβα είχε νυμφευθεί μια πριγκίπισσα, κόρη του βασιλιά της Ασσούβα (Aššuwā) [Εικ.1], σύμφωνα με την πινακίδα KUB 26.91 ή CTH 183,¹⁶² που είναι είτε μια επιστολή από έναν Βασιλιά

¹⁵⁸ Alparslan/Doğan-Alparslan 2022, 471-473 (επιμέλεια του Stefano De Martino): ανάλυση περί του “νόμιμου δικαιώματος στον θρόνο” του Σουπιπλουλιούμα Ι και της “δήλωσης για την καταγωγή του σε ένα κοινό, το οποίο πρέπει επίσης να αποδεχτεί αυτή την καταγωγή”· Bryce 2025, 16, 228 note 18, το δέχεται· Britannica 2024 ‘Suppiluliuma I’ (revised and updated lemma = διορθωμένο και ενημερωμένο λήμμα): “γιός και διάδοχος του Τουνταλίου III”. Wilhelm 2004, 76: “γιος του Σουπιπλουλιούμα”.

¹⁵⁹ Bawanypeck/Herbordt 2011, 110, cat. no. 8: Bo 91/1314.

¹⁶⁰ Hawkins 2011, 90.

¹⁶¹ Güterbock 1967, 8· Ten Cate 1996, 41.

¹⁶² Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 6, 134-139.

της Αχχιγιάβα προς έναν Χετταίο βασιλιά (Μουβαττάλλι ΙΙ, εγγονό της Χέντι και γυιο του Μουρσίλι ΙΙ), είτε το αντίθετο (από τον Μουβαττάλλι ΙΙ προς έναν Βασιλιά της Αχχιγιάβα).

Καταγράφει έναν Βασιλιά 'κα-γκα-μου-να-ας/ka-ga-mu-na-as'¹⁶³ ή '(α;)-κα-γκα-μου-να-/(α;)-ka-ga-mu-na'¹⁶⁴/'...[a-ka-ga-mu-na-aš-za-kán', "έναν πρόγονο του (σημερινού) βασιλιά της Αχχιγιάβα",¹⁶⁵ ο οποίος βασίλευσε πριν από ή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τουνταλίγια Ι/ΙΙ. Ένα μικρό κενό καθιστά την ανάγνωση του γράμματος αβέβαιη: "A-BA-A-BA-A-B[I-YA(;)]...]= ο προπάππος μου", ο Βασιλιάς της Αχχιγιάβα,¹⁶⁶ ή "A-BA-A-BA-A-B[I-ŠU(;)]...]= ο προπάππος του", ο Βασιλιάς της Ασοούβα.¹⁶⁷ Ο Starke υπέθεσε μια τροπή g/γκ > t/τ > d/δ· "Η ανάγνωση που επιβάλλει ο Starke, Kagamunas/Καγκαμούνας → *Katamunas/Κατμούνας → Kadmos/Κάδμος, δεν γίνεται αποδεκτή από τον Watkins¹⁶⁸ αλλά και από τον Melchert. 'Το Kagamu-na/Καγκαμούνα είναι πιθανότατα Λουβικό (Luwian), αλλά αν πρέπει να ταυτιστεί με ένα Ελληνικό όνομα, μια καλύτερη, αν και ακόμα ευρέως υποθετική, ταύτιση είναι Αγαμέμνων', σύμφωνα με έναν από τους κορυφαίους ερευνητές της ελληνικής διαλεκτολογίας¹⁶⁹, τον καθηγητή Richard Janko.¹⁷⁰ Ο Giannakos/Γιαννακός,¹⁷¹ μετά από μια φωνητική προσέγγιση του ονόματος Αγαμέμνων ως πιθανής λέξης της Γραμμικής Β, υποστήριξε ότι θα έπρεπε μάλλον να γράφεται με το συλλαβόγραμμα **za** = , ως   = A-***gja**-me-mo-no/A-***γκγια**-με-μο-νο. Αφού "το φωνήεν 'ο' στη Γραμμική Β προφερόταν είτε ο-μακρό 'δ', ή ο-βραχύ 'δ', ή α-βραχύ 'α', ή ου/u-βραχύ 'ου/ϋ'"¹⁷² (για την προφορά του 'ε/ε' βλ. §2 "Ατταρισίγια" πιοπάνω) τότε, αυτό το όνομα

¹⁶³ Hoffner 2009, 292· Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 6, 135 §3 line 8· πρβλ. Giannakos 2016a, 69-70.

¹⁶⁴ Sommer 1932, 268-274, Πινακίδα CTH183 (σελ.268).

¹⁶⁵ Freu/Mazoyer 2008, **3:105**· Freu 1998, 109· Gurney 2002, 135 note 13· πρβλ. Giannakos 2019b, 22-23.

¹⁶⁶ Hoffner 2009, 291-292· Freu/Mazoyer 2008, vol.3, 105.

¹⁶⁷ Beckman/Bryce/Cline 2011, **138**, note 102.

¹⁶⁸ Watkins 2008, 135.

¹⁶⁹ Latacz 2004, 271.

¹⁷⁰ Wiener 2007, 17, note 13.

¹⁷¹ Giannakos 2019b, 22-23· Giannakos 2012, 89: za = , και με τον ουρανίσκο (palatalized) [βλ. **υποσημ. 129** πιοπάνω] · Ventris/Chadwick 1959, 44· Promponas 1990, 228, 221. Για το = za βλ. επίσης Bernabé/Luján 2008, 220, 222, για το za = gya στη λέξη αἴγα. Morpurgo-Davies (1988, 79-80 note 14, 105-106) αναλύει λεπτομερώς το θέμα του za και των συλλαβών που αρχίζουν με z και αναφέρει ότι επί πλέον της προφοράς kya/gya (του za) οι σειρές φθόγγων με το z (z-series) θα μπορούσαν να αντιστοιχηθούν σε περισσότερες από μία 'palatalized' σειρές: , και και δίδει παραδείγματα λέξεων στις πινακίδες Γραμμικής Β. Hooker 1994, 104, §100: τα τρία συλλαβογράμματα = za, = ze και = zo αντιπροσωπεύουν "κλειστά" σύμφωνα τα οποία ήσαν αρχικώς "ουρανικά" και ακούγονταν ως kja, gja, dja κ.λπ..

¹⁷² Ventris/Chadwick 1959, 77.

θα ακούγονταν: A-***gja**-mĕ-mŭ-nă > A-(**k^a-g^ha**)-mĕ-mŭ-nă με μια πολύ κοντινή προφορά στο Χεττιτικό a-ka-ga-mu-na-(aš). Οι Χετταίοι γραφείς, ακούγοντας -πιθανότατα- Μυκηναίους αγγελιοφόρους στην αυλή των Χετταίων να προφέρουν το όνομα στην Ελληνική γλώσσα του 14ου/13ου αιώνα π.Χ., προσπάθησαν να το αποδώσουν όσο το δυνατόν πιο πιστά φωνητικά, και έτσι το απέδωσαν, ως a-ka-ga-mu-na-aš, στη φωνητική της γλώσσας των Χεττιτικών κειμένων. Μια εναλλακτική εκδοχή στο Γραμμικό Β θα μπορούσε να είναι με ka/γα = $\oplus$, δηλαδή $\text{𐀀} \oplus \text{𐀁} \text{𐀂} \text{𐀃} = \text{*A-ka-mĕ-mŭ-nă}$ namely $\text{*A-(g/kh)a-mĕ-mŭ-nă}$,¹⁷³ αφού στη Γραμμική Β το “k- αντιπροσωπεύει (τρεις φθόγγους) k-/g-/kh-”.¹⁷⁴

Αυτός ο δυναστικός γάμος πραγματοποιήθηκε πριν από την εκστρατεία ενός Χετταίου Βασιλιά, του Τουνταλίγια· «χωρίς αμφιβολία, ο Τουνταλίγια που αναφέρεται ήταν ο Τουνταλίγια I/II»¹⁷⁵ (κάτι που οδηγεί σε χρονολόγηση πριν από περίπου το 1400-1390 π.Χ.). Ο γάμος με την πριγκίπισσα της Ασσούβα μπορεί να είχε ως αποτέλεσμα τη μεταβίβαση νησιών της Μικράς Ασίας, τα οποία είχαν παραχωρηθεί από τον βασιλιά της Ασσούβα στον γαμπρό του (τον Βασιλιά της Αχχιγιάβα) ως μέρος της προίκας.¹⁷⁶ Αυτός ο γάμος με νησιά που παραχωρήθηκαν στον Βασιλιά της Αχχιγιάβα, a-ka-ga-mu-na-aš/a-ka-ga-mu-na-aš, ως προίκα, ενίσχυσε τους δεσμούς μεταξύ των δυναστειών της Αχχιγιάβα και της Ασσούβα, οι οποίοι δεσμοί πρέπει να παρέμειναν ισχυροί περίπου 50 χρόνια αργότερα (προ του 1350 π.Χ.), λόγω των οικογενειακών δεσμών.

2.- Ευρήματα από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών, περίπου 100(+) χρόνια ενωρίτερα (1600-1500 π.Χ.¹⁷⁷), τεκμηριώνουν γάμους Βασιλέων των Μυκηνών με ξένες πριγκίπισσες: «από τα αποτελέσματα της αναλογίας ισοτόπων Στροντίου (⁸⁷Sr/⁸⁶Sr), φαίνεται ότι τρεις από τους νεκρούς είχαν ξένη καταγωγή· δύο από αυτούς ήταν -σίγουρα- γυναίκες. Πρόκειται για την εκλιπούσα Μ του Τάφου III και, από τα δόντια, φαίνεται ότι η εκλιπούσα Γ του Τάφου V ήταν επίσης ξένη. Το γεγονός ότι οι νεκροί που θεωρούνται μη εντόπιοι είναι γυναίκες, μπορεί να αντανakλά πρακτικές εξωγαμίας: όλες οι κυρίαρχες κοινωνίες, ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου, ασχολούνταν με τέτοιες πρακτικές για να εξασφαλίσουν, να ορίσουν και μερικές φορές να αυξήσουν τη δύναμη, την κυριαρχία και το κύρος τους. Αυτό λοιπόν δε θα ήταν εξαίρεση για τις

¹⁷³ Πρβλ. Ventris/Chadwick 1959, 415: a-ka-i-jo = Ἀγαῖος [KN Vd62, Vc68, G153, De1084]· γ μεταξύ g και kh.

¹⁷⁴ Ventris/Chadwick 1959, 44 §4.

¹⁷⁵ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 6, 137· Freu/Mazoyer 2008, 3:105.

¹⁷⁶ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 6, 138.

¹⁷⁷ Colburn 2007, 208-209· Mylonas 1964· Mylonas 1966, 109· Wace/Hurtley 1923, 119-120.

Μυκήνες». ¹⁷⁸ Τα ευρήματα για τη μία γυναίκα από τον Τάφο III υποδεικνύουν έντονα ότι είχε πολύ υψηλή θέση, η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με ιεροσύνη ή έναν παρόμοιο τελετουργικό ρόλο, δεδομένων των Μινωικών τελετουργικών συσχετίσεων ενός σφραγιστικού και άλλων χρυσών ευρημάτων στον τάφο. ¹⁷⁹

3.- Άλλο εύρημα στον Τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α είναι ένα ασημένιο αρσενικό ελάφι ¹⁸⁰ (Εικ.2) του Χεττιτικού τύπου “Bibru” (ζωόμορφο) και αποδίδεται από αρχαιολόγους ως διπλωματικό δώρο ενός Χετταίου Βασιλιά προς τον Βασιλιά των Μυκηνών, μεταξύ 1600-1500 π.Χ.. ¹⁸¹ «Αυτός ο τάφος εντυπωσιάζει με τον πλούτο και το μέγεθός του. Περιείχε τους τάφους τριών ανδρών και δύο γυναικών. Οι τρεις χρυσές τελετουργικές μάσκες είναι η κυρίαρχη ταφική προσφορά των ανδρικών τάφων, ενώ σε μία ταφή υπήρχε και χρυσός θώρακας. Οι νεκροί συνοδεύονταν από πολύτιμους χρυσά, ασημένια και πέτρινα αγγεία, πολλά από τα οποία είχαν τελετουργικό χαρακτήρα με πολύπλοκη διακόσμηση ή σε σχήμα ζώων», (π.χ. το αγγείο ‘bibru’), «μεγάλα χάλκινα σκεύη και πολυάριθμα όπλα, μεταξύ των οποίων το διάσημο εγχειρίδιο με εντυπωσιακή διακόσμηση, που περιλαμβάνει μια σκηνή κυνηγιού λιονταριού. Οι νεκροί ήταν στολισμένοι με χρυσά διαδήματα και πλήθος χρυσών κοσμημάτων, περίτεχνες πλάκες σε διάφορα σχήματα και ζώνες ή ιμάντες». ¹⁸²

Εικόνα 2. Το ζωόμορφο αγγείο τύπου “Bibru” το οποίο ανευρέθη στον Τάφο IV “κατασκευασμένο από κράμα αργύρου και μολύβδου” [Πηγή: Schliemann 1880, 257, Fig.356]

¹⁷⁸ Nafplioti 2009, 289· Μπιλίτου/Bilitou 2012, 30· Papazoglou-Mathioudaki et al. 2009, 272-273· Papazoglou-Mathioudaki et al. 2010, 157, 172, 176-177, 185, 189, 196, 199, 203.

¹⁷⁹ Dickinson et al. 2012, 174, 181.

¹⁸⁰ Το σχέδιό του από τον ανασκαφέα στο Schliemann 1880, 257 Fig.356.

¹⁸¹ Güterbock 1995, 45, 47, 51· Koehl 1995, 61-66, 63-64· Koehl 2008, 270, με έγχρωμες φωτογραφίες.

¹⁸² BSA 2026, “Τάφος IV”.

Το Χεττιτικό αγγείο τύπου «bibru» χρησιμοποιούνταν για τελετουργικές προσφορές προς τους Χεττιτικούς θεούς από τον ίδιο τον Χετταίο Βασιλιά, τον εκπρόσωπό τους στη Γη· επομένως, ήταν ένα πολύ ιερό Βασιλικό αντικείμενο. Το εύρημα στις Μυκήνες είχε κατασκευαστεί από άργυρο του όρους Ταύρος,¹⁸³ άρα είχε φτιαχτεί για τις θρησκευτικές υποχρεώσεις και τα τελετουργικά καθήκοντα ενός Χετταίου Βασιλιά.

Θα μπορούσε, μήπως, αυτό το αργυρό σκεύος τύπου «Bibru» να είχε ακολουθήσει μια Χετταία πριγκίπισσα-νύφη (μία από τις δύο γυναίκες που τάφηκαν στον Τάφο IV), «κόρη ενός Χετταίου Μεγάλου Βασιλιά», για να εκπληρώνει τα θρησκευτικά και τελετουργικά της καθήκοντα προς τους θεούς της στην Μυκηναϊκή Ελλάδα πριν το 1500 π.Χ.;

Άλλωστε, σύμφωνα με τους Bietak/Marinatos/Palyvou,¹⁸⁴ ο γάμος ενός Βασιλιά με μια ξένη πριγκίπισσα οδηγούσε στη δημιουργία επίσημων και ιδιωτικών χώρων στο Παλάτι του -για τις ανάγκες λατρείας της-, για να αναβαθμιστεί η θέση της και να μπορέσει να ζήσει πνευματικά, (όπως άρμοζε) σε μια τέτοια περίπτωση υψηλόβαθμης ξένης προσωπικότητας.

4.- Σε μια πολύ μεταγενέστερη επιστολή του 13ου αιώνα π.Χ., προς έναν Βασιλιά του Χάττι (CTH 209.12, Χαττούσιλι III(;)),¹⁸⁵ ένας Χετταίος αξιωματούχος ενημερώνει τον Βασιλιά του ότι, στο όνομά του -του Χετταίου Βασιλιά-, αποφάσισε να αφαιρέσει ένα αργυρό ρυτό και ένα χρυσό ρυτό από τα δώρα που είχαν συγκεντρωθεί για τον Φαραώ της Αιγύπτου και να τα στείλει στον βασιλιά της Αχχιγιάβα, ως δώρα·¹⁸⁶ δεν υπάρχει αναφορά ότι ήταν αγγείο «bibru».

8.3- Ήταν ο Γάμος Σουππιλουλιούμα-Χέντι, ένας Διπλωματικός Γάμος-Συμμαχία;

Οι δυναστικοί γάμοι για διπλωματικούς λόγους ήταν μια πρακτική που ακολουθούταν τόσο στη Χώρα του Χάττι όσο και στην Αχχιγιάβα (Μυκηναϊκή Ελλάδα). Όπως είδαμε πιο πάνω, οι μελετητές, σχεδόν ομόφωνα, πιστεύουν ότι ο Σουππιλουλιούμα Ι παντρεύτηκε την Βαβυλώνια σύζυγό του για να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βαβυλώνας στη μελλοντική σύγκρουση μεταξύ του Χάττι και του Μιτάννι,¹⁸⁷ συμμάχου του Φαραώ Ακενατέν,¹⁸⁸ σε έναν διπλωματικό γάμο-συμμαχία μεταξύ των βασιλικών δυναστειών του Χάττι και της Βαβυλώνας.

¹⁸³ Trolle Larsen 2008, 77: βασιλικά διπλωματικά δώρα· Koehl 1995, 61-66, 63-64· Güterbock 1995, 45: αρχέτυπη εικόνα ενός Χετταίου Βασιλιά που προσφέρει χύνοντας σπονδή, 47, 51, για σπονδές, 57 note 3: “bibru”· Koehl 2008, 270· Papazoglou 2008, 274.

¹⁸⁴ Bietak/Marinatos/Palyvou 2007, 86.

¹⁸⁵ Beckman/Bryce/Cline 2011 AHT 8, 145-149.

¹⁸⁶ Ο.π. 149.

¹⁸⁷ Επί παραδείγματι: Godart/De Martino 2025, Capitolo terzo/Τρίτο Κεφάλαιο.

¹⁸⁸ Bryce 2005, 159-160, 433 note 23-24, 145-163· De Martino 2013, 73 §4-end.

Ένας παρόμοιος λόγος πιθανότατα θα μπορούσε να είχε οδηγήσει, πριν το 1350 π.Χ., τον πατέρα του, τον βασιλιά Τουνταλίγια ΙΙΙ, και τον πρίγκιπα Σουπιλουλιούμα στον πρώτο του γάμο με την Χέντι/*Henti* ή Χίντι/*Hinti* ή Χίτι/*Hí-ti-i*, δεδομένης της επιρροής και των συγγενικών δεσμών της Βασιλικής οικογένειας της Αχχιγιάβα με τη δυναστεία της Ασσούβα, που χρονολογείται από την περίοδο πριν από την εκστρατεία του Τουνταλίγια Ι/ΙΙ (πριν περίπου το 1400-1390 π.Χ.). Ο Σουπιλουλιούμα, ως στρατηγός και αρχηγός του στρατού του Τουνταλίγια ΙΙΙ, έπρεπε να πολεμήσει εναντίον των «Χωρών» της δυτικής Μικράς Ασίας, δηλαδή των Χωρών Αρζάβα, που περιελάμβαναν επίσης τη Συνομοσπονδία Ασσούβα.¹⁸⁹

Περίπου 25 χρόνια αργότερα από την ημερομηνία του πρώτου του γάμου, όταν ο Βασιλιάς Σουπιλουλιούμα Ι είχε πετύχει τον στόχο του να «δαμάσει» την Αχχιγιάβα [για το «δαμάσει», βλ. την περίπτωση **(d)** πιο κάτω] και όταν εμφανίστηκε ένας νέος στόχος, βρήκε μια νέα κατάλληλη σύζυγο για τους στρατηγικούς του σκοπούς και εξόρισε την Χέντι/*Henti* πίσω στην πατρίδα της, την Αχχιγιάβα· αυτό πολύ πιθανό σημαίνει ότι η Αχχιγιάβα εκείνη την περίοδο είχε πολύ εξασθενήσει και ο Σουπιλουλιούμα δεν φοβόταν πλέον την αντίδρασή της. Αυτό το συμπέρασμα υποστηρίζονται επίσης από τα ακόλουθα γεγονότα:

(a) 13-15 χρόνια αργότερα, γύρω στο 1318/1316 π.Χ., ο γιος και διάδοχός του, Μουρσίλι ΙΙ, κατέκτησε την Μιλλαβάντα (Μίλητο) -όπως είδαμε παραπάνω- χωρίς καμία στρατιωτική αντίδραση από τον βασιλιά της Αχχιγιάβα· «η καταστροφή της Μιλήτου V πιθανότατα οφείλεται στις δυνάμεις του Χετταίου Μεγάλου Βασιλιά Μουρσίλι ΙΙ, που πιθανόν κατέλαβε τη Μιλλαβάντα το 1316 π.Χ. κατά τη διάρκεια του πολέμου εναντίον της Αρζάβα, της Αχχιγιάβα και της Μιλλαβάντα».¹⁹⁰ **(b)** Οι (N)Τανάγια/D/Ταναја ή Ντένεν/Denen (Δαναοί) εξαφανίστηκαν από τα Αιγυπτιακά αρχεία κατά τη βασιλεία του Τουταγχαμών (1360/1336-1351/1327 π.Χ.¹⁹¹) και μετά,¹⁹² ενώ «οι αναφορές του Ραμσή ΙΙ (1304 ή 1279 ως το 1237 ή 1213 π.Χ.) στο Αιγαίο δεν ήταν πρωτότυπες αλλά «εκλάπησαν»/αντιγράφηκαν από παλαιότερους καταλόγους».¹⁹³ **(c)** «Η

¹⁸⁹ Bryce 2005, 150-151· Güterbock 1956, fragm. 14 68 lines 38-40, fragm. 14 lines 45-50· Ten Cate 1966, 28-29: KUB xix 22 (CTH 40 vi.52b), 4-8.

¹⁹⁰ Niemeier 2007a, 14.

¹⁹¹ Μέγιστες-Ελάχιστες χρονολογίες των Φαραώ βάσει των: Redford (2006, 114, 157), Shaw (2003/2000, 484-485), Gardiner (1964/1961, 443-5), και Kitchen (1982, 238-239), όπως παρουσιάζονται στο Giannakos 2019b, 56, Annex 2B· για τις διορθώσεις του Παραρτήματος αυτού (και του άρθρου) βλ. και Giannakos 2020.

¹⁹² Wachsmann 1987, 125 "μετά τον Τουταγχαμών". Cline 2009, 37-41, 113-116· Strange 1980, 27-32, με παραπομπές· Givón 1971, 17: ένα παράδειγμα που δείχνει ότι ο Ραμσής ΙΙ «έκλεψε»/αντέγραψε προηγούμενους καταλόγους.

¹⁹³ Βλ. **προηγ. υποσημ. 192** και, επίσης, Cline 2007, 197-198· Kelder 2010, 46, 85· Philips 2007, 489-490.

έλλειψη νέων καταλόγων (σχετικά με τους (N)/Τανάγια/D/Tanaja [Δαναούς]) -στη (μετέπειτα) Αίγυπτο- αντανakλά συνεχιζόμενο εμπόριο», αλλά και ότι «η εθνικότητα των ναυτικών/εμπόρων είχε αλλάξει κατά τη μεταφορά των εμπορευμάτων και προϊόντων μεταξύ Αιγύπτου και της κεντρικής Ελλάδας»¹⁹⁴ -δεν ήταν πλέον Μυκηναίοι- και, **(d)** «όταν η Αχχιγιάβα είχε δαμασθεί, οι Χετταίοι δεν ανέφεραν καν την Αχχιγιάβα στη ‘Συνθήκη του Αλάκσαντου’ [1280(;) π.Χ.], παρόλο που η Βιλούσα/Wilusa ((f)Ιλιον/Τροία) ήταν κοντά στη ‘σφαίρα επιρροής’ των Μυκηναίων»,¹⁹⁵ **ή/και**, δεδομένου ότι το διπλωματικό ζήτημα σχετικά με την υπογραφή της ομώνυμης Συνθήκης από τον Αλάκσαντου είχε πιθανότατα διευθετηθεί μέσω διπλωματικής ανταλλαγής μεταξύ του Μουβαττάλλι ΙΙ και του Βασιλιά της Αχχιγιάβα (πιθανώς θεός του ή πρώτος εξάδελφος(:)), δηλαδή μέσω της επιστροφής της Μιλλαβάντα/Millawanda ως διπλωματικού δώρου προς τον Βασιλιά της Αχχιγιάβα.¹⁹⁶

Όλα αυτά τα γεγονότα ταιριάζουν με την εικόνα μιας αποδυναμωμένης Αχχιγιάβα, της οποίας ο Βασιλιάς επηρέαζε τις υποθέσεις στη Μικρά Ασία μέσω τοπικών ηγεμόνων μόνο, οι οποίοι λειτουργούσαν ως στρατιωτικοί του εκπρόσωποι, από τότε και μετά.¹⁹⁷

9.- Σύνοψη - Συμπεράσματα

Όπως πιστεύει η πλειοψηφία των ερευνητών, η βασίλισσα Χέντι/Hēnti ή Χίντι/Hīnti ή Χίτι/Hī-ti-i εξορίστηκε στην Αχχιγιάβα από τον σύζυγό της, βασιλιά Σουπιλουλιούμα Ι, ώστε εκείνος να μπορέσει να παντρευτεί μια Βαβυλώνια πριγκίπισσα στον δεύτερο δυναστικό γάμο-συμμαχία του· αποφάσισε αυτόν τον νέο γάμο για να εξασφαλίσει υποστήριξη στις στρατιωτικές εκστρατείες του κατά του Μιτάννι, συμμάχου της Αιγύπτου. Είναι πολύ πιθανό ότι και ο πρώτος γάμος του Σουπιλουλιούμα με την Χέντι/Hēnti ή Χίντι/Hīnti ή Χίτι/Hī-ti-i ήταν επίσης ένας διπλωματικός γάμος-συμμαχία με την κόρη του Βασιλιά της Αχχιγιάβα· αυτός ο γάμος αποφασίστηκε για να τον βοηθήσει στις προγραμματισμένες εκστρατείες του κατά των Χωρών Αρζάβα και Ασσούβα στη δυτική Μικρά Ασία, με τις οποίες ο βασιλιάς της Αχχιγιάβα είχε οικογενειακούς δεσμούς και επί των οποίων ασκούσε μεγάλη επιρροή. Η εξορία της Χέντι, κόρης Μεγάλου Βασιλιά, πρώην Βασίλισσας και ενεργής Ταβανάννα του Χάττι με σημαντικά τελετουργικά καθήκοντα, ήταν πιθανότατα μια «επιστροφή στον Οίκο του πατέρα της (ή του αδερφού της)». Η φωνητική ανάλυση -βασισμένη στους κανόνες της Γραμμικής Β- του προ-

¹⁹⁴ Cline 2007, 198.

¹⁹⁵ Bryce 1989, 302· Bryce 2005, 224· Kelder 2010, 27· πρβλ. Giannakos 2019b, 21.

¹⁹⁶ Βλ. §2 στο παρόν άρθρο, ‘Μουβαττάλλι ΙΙ’.

¹⁹⁷ Niemeier 2007b, 71. Βλ. και: Bryce 2006, 110· Hoffner 2009, 293-294· Freu/Mazoyer 2008-3, 106, 112, 117· Kelder 2010, 29 notes 80-81· πρβλ. Giannakos 2019b.

Ελληνικού ονόματος e-ti-wa [ ], που διαβάστηκε στις πινακίδες της Κνωσού του 14ου αιώνα π.Χ., πιθανότατα υποδεικνύει την προφορά αυτού του ονόματος ως (χ)'Ε(ν)[δ/τ]η-(ίς) ή (χ)'Ε(ν)τη, που ακούγεται πολύ κοντινά στα Χεττιτικά Χέντι/Ḫenti ή Χίντι/Ḫinti ή Χίτι/Ḫí-ti-i.

BIBLIOGRAPHY

- AHT** = Beckman, G.M., T.R., Bryce and E.H., Cline (Eds./Transl.) 2011. *The Ahhiyawa Texts*, Society of Biblical Literature (Series: Writings from the Ancient World, 28), Atlanta, GA.
- Akurgal, E. 2001. *The Hattian and Hittite Civilizations*, Ministry of Culture, Republic of Turkey, Ankara.
- Alparslan M., M., Doğan-Alparslan, and, H., Peker, (Eds). 2007. *VITA - Festschrift in Honor of Belkōs Dinçol and Ali Dinçol*, Istanbul, 63-67.
- Alparslan M., and, M., Doğan-Alparslan. 2022. Hittite Kings: Self-Presentation and Historiography. In: *De Martino 2022 (chapter 10)*, 469-495.
- ANET** = Pritchard, J.B., (Ed.). 1969. *Ancient and Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition with Supplement, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Archi, A. 2020. Trono regale e trono divinizzato nell'Anatolia ittita, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 1, [SMEA] (1966), 76-120. In: *Francia/Pisaniello/Torri 2020*, 5-50.
- Aruz, J., K., Benzel, and, J.M., Evans, (Eds). 2008. *Beyond Babylon - Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, New York, Yale University Press, New Haven/London.
- Bartelmus, A., and, K., Sternitzke, (Eds). 2017. *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011, Vol.1: Philological and Historical Studies*, De Gruyter, Boston/Berlin.
- Bawanypeck, D. 2007. Bemerkungen zu zwei Siegelabdrücken Suppiluliumas aus dem Nişantepe-Archiv in Boğazköy/Hattusa". In: *Alparslan/Doğan-Alparslan/Peker 2007*, 49-58.
- Bawanypeck D. 2011. Kommentar zu den Siegel-legenden. In: *Herbordt/Bawany-peck/Hawkins 2011*, 65-83.
- Bawanypeck, D., and, S., Herbordt. 2011 D. Katalog der Tonbullen von Nişantepe. In: *Herbordt/Bawanypeck/Hawkins 2011*, 108-225.
- Beckman, G. 1983. Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Ḫattuša, *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 35, 97-114.
- Beckman, G. 1989. The Religion of the Hittites, *The Biblical Archaeologist*, 98-108.
- Beckman, G. 1995. Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia. In: *Sasson et al. 1995*, (Vol. I): 529-544.
- Beckman, G. 1999. (Second edition). *Hittite Diplomatic Texts* (series: *Writings from the ancient world*, vol. 7), Atlanta, GA, 1996.
- Beckman/Bryce/Cline/ 2011: see Abbreviations: AHT.
- Bernabe, A., and, E.R., Lujan. 2008. Mycenaean Technology. In: *Duhoux/Morpurgo-Davies 2008*, 201-233.

- Bietak, M., and, E., Czerny, (Eds.). 2007. *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millenium BC-III*, Wien, ÖAW.
- Bietak, M., N., Marinatos, and, C., Palyvou. 2007. *The Taureador Scenes in Tell el-Dabca (Avaris) and Knossos*, Ö.A.W., Wien.
- Bilgi, T. 2018. *Officials and Administration in the Hittite World*, de Gruyter, Berlin/Boston.
- Blackwell, N. 2021. Ahhiyawa, Hatti, and Diplomacy – Implications of Hittite Misreceptions of the Mycenaean World, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, The American School of Classical Studies at Athens, <https://www.jstor.org/stable/10.2972/hesperia.90.issue-2>.
- Breasted, J.H. 2001. *Ancient Records of Egypt*, vol. 2: *The Eighteenth Dynasty*, vol. 3: *The Nineteenth Dynasty*, Translated and Edited by Breasted, Urbana, IL/Chicago, IL [reprint of the edition Chicago/London/Leipzig, 1906].
- Britannica Encyclopedia. 2014. Palatalization, <https://www.britannica.com/print/article/439192>.
- Britannica Encyclopedia. 2024. Revised and Updated. Suppiluliumas I, <https://www.britannica.com/print/article/574615>.
- Britannica Encyclopedia. 2026. Anatolia, <https://www.britannica.com/place/Anatolia>.
- BSA** = British School at Athens. 2026. *Welcome to Mycenae in Greece*, <https://www.e-mycenae.org/grave-circle-a/>, copyright 2026.
- Bryce, T. 1989: Ahhiyawans and Mycenaeans – An Anatolian Viewpoint, *Oxford Journal of Archaeology* 8(3), 297-310.
- Bryce, T.R. 2002. *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford-NY.
- Bryce, T.R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford/New York (2nd edition).
- Bryce, T.R. 2006. *The Trojans and their Neighbours: An Introduction* (series: *Ancient Peoples*), London/New York.
- Bryce, T.R. 2018a. The Kingdom of Ahhiyawa: A Hittite Perspective, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)* NS 4, 191-230.
- Bryce, T.R. 2019. *Warriors of Anatolia – A Concise History of the Hittites*, I.B. Tauris, London/New York.
- Bryce, T.R. 2025. *Hattusili, the Hittite Prince Who Stole an Empire – Partner and Rival of Ramesses the Great*, Blumsbury Academic, London/New York/Oxford/New Del-hi/Sydney.
- Bryce, T.R. 2018b. The Annals and Lost Golden Statue of the Hittite King Hattusili I, *Gephyra* 16, 1-12.
- Burney, C. 2018a. *Historical Dictionary of the Hittites, Second Edition*, Rowman & Littlefield, Lanham/Boulder/New York/London.
- CAH** = Cambridge Ancient History, Volume 2 Part 2. 1975. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.*, Edwards, I.E.S., late-C.J., Gadd, N.G.L., Hammond, and, E., Sollberger, (Eds), Cambridge University Press.
- Carruba, O. 1986. Muwattalli I. In: *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986 (= 10th Turkish History Congress, 22-26 September, 1986)*, 4 vols., vol. II, Ankara, 539-554 (see: < <http://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/x-turk-tarih-kongresi-22-26-eylul-1986-ankara-ii-cilt/> >).

- Carruba, O. 1988. Stato e Società nel Medio Regno Eteo. In: *Stato, Economia e Lavoro nel Vicino Oriente Antiquo*, Firenze, 195-224, 200-206; [non-vidimus; it is cited by Pfälzner, P., 2013].
- Carruba, O. 1990. Muwattalli I, X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara (II. Cilt), 539-554; <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfc1lfQlM3b2JseUk/view>.
- Carruba, O. 1998. Tawananna L Babylonia Hieroglyphica, *Zeitschrift für Assyriologie* Bd. 88, 114-126.
- Carter, J.B., and, S.P., Morris, (Eds). 1995. *The Ages of Homer – A Tribute to Emily Townsend-Vermeule*, University of Texas Press, Austin.
- Chadwick, J., J., Killen, and, J.-P., Oliver. 1971. *The Knossos Tablets – Fourth Edition*, Cambridge University Press, London -New York.
- Chadwick, J., L., Godart, J.T., Killen, J.-P., Olivier, A., Sacconi, and, I.A., Sakellarakis. 1986. *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos, Vol. I. (1-1063), Incunabula Graeca Vol. LXXXVIII*, Cambridge University Press, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, Edizioni de l'Ateneo in co-publication with the Press Syndicate of Cambridge University, Rome.
- Chantraine, P. 1999. *Dictionnaire Étymologique da la Langue Grecque – Histoire des Mots, avec un Supplément*, Klincksieck, Paris.
- Chavalas, M.W., (Ed.). 2006. *Ancient Near East: Historical Sources in Translation*, Wiley-Blackwell.
- Christidis, A.-F., (Ed.), with assist. of Arapopoulou, M., and, M., Chriti. 2007. *A History of Ancient Greek: from the Beginnings to Late Antiquity - in Memory of Manolis Triandafyllidis*, Cambridge University Press, Cambridge, [translation from the original Greek edition, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: από τις Αρχές έως την Ύστερη Αρχαιότητα*, The Center of the Greek Language and the Institute of Modern Greek Studies [Manolis Triandafyllidis Foundation], Thessaloniki, 2001.
- Clark, Curtis: Website: <<http://www.mockfont.com/old/>, fonts of Linear B'>.
- Cline, E.H. 1996. Aššuva and the Achaeans: The "Mycenaean" Sword at Hattušas and its possible implications, *Annual of the British School at Athens BSA*, (91):137-151.
- Cline, E.H. 2007. Rethinking Mycenaean International Trade with Egypt and Near East. In: *Galaty/Parkinson 2007*, 190-200.
- Cline, E.H. 2009. [Reprint of the 1994 edition]. *Sailing the Wine-Dark Sea – International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, (series: BAR international, vol.591), Oxford.
- Cline, E.H. 2014. *1177 BC: The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, Princeton/Oxford.
- Cobet, J., V., Von Graeve, W.-D., Niemeier, and, K., Zimmermann, (Eds). 2007. *Fruhes Ionien Eine Bestandsaufnahme - Panionion-Symposion Güzelçamlı 26 Sept.–1 Oct. 1999*, Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Colburn, S. 2007. The Symbolic Significance of Distance in the Homeric Epics and the Bronze Age Aegean. In: Morris/Laffineur 2007 - *Aegaeum* 28, 203-211.
- Collins, B.J., M.R., Bachvarova, and, I.C., Rutherford, (Eds). 2008. *Anatolian Interfaces-Hittites, Greeks and their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17-19, 2004*, Emoy University, Atlanta, GA/Oxford.
- Collins, B.-J. 2007. *The Hittites and their World*, Society of Biblical Literature (SBL), Atlanta.

- Collins, B.-J., (Ed.). 2011. *The Calm before the Storm - Selected Writings of Itamar Singer on the Late Bronze Age in Anatolia and the Levant*, Society of Biblical Literature (SBL), Atlanta.
- Collins Dictionary, English-Italian dictionary, about “London” with pronunciations acoustically, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-italian/London>.
- Cordani, V. 2011. Dating the Ascension to the Throne of Šuppiluliuma I, *KASKAL Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* Vol. 8 (2011), 141-160.
- CTH** = *Catalogue des Textes Hittites*.
- De Martino, S. 2013. The Wives of Suppiluliuma I. In: *De Martino/Miller 2013*, 65-80, [kindly provided to the author by professor De Martino].
- De Martino, S., and, J.L. Miller, (Eds). 2013. *New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma I*, Eothen – LoGisma editore, Italy.
- De Martino, S., (Ed.). 2022. *Handbook Hittite Empire – Power Structures*, (series: *Empires through the Ages in Global Perspective – Vol.1*), De Gruyter, Oldenbourg.
- De Roos, J. 2005. DUMU.MUNUS GAL Reconsidered, *Anatolica XXXI*, 211-25.
- De Roos, J. 2007. *Hittite Votive Texts*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden.
- Devecchi, E. 2013. Suppiluliuma’s Syrian Campaigns in Light of the Documents from Ugarit. In: *De Martino/Miller 2013*, 81-97.
- Dickinson, O., L., Papazoglou-Mathiodaki, A., Nafplioti, and, A.J.N.W., Prag. 2012. Mycenae Revisited Part 4: Assessing the New Data, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 107, 161-188.
- Driessen, J. 2008. Chronology of the Linear B Texts. In: *Duhoux/Morpurgo-Davies 2008*, 69-79.
- Duhoux, Y. 1989-1990. Théonymes Non Grecs Des Séries Fp(1) -Fs de Cnossos et Substrat Préhellénique Crétois, *ONOMATA – Revue Onomastique* 13, Ετήσια Επιστημονική Έκδοση της Ελληνικής Ονοματολογικής Εταιρείας – Αφιέρωμα στους Ελευθέριο Πλατάκη και Paul Faure, Αθήνα, 94-97.
- Duhoux, Y. 2007a. Greek and the pre-Greek languages: Introduction. In: *Christidis/Ara-popoulou/Chriti 2007* chapter 8, 220-222.
- Duhoux, Y. 2007b. Greek and the pre-Greek languages: Indirect Evidence. In: *Christidis/Arapopoulou/Chriti 2007* chapter 9, 223-228.
- Duhoux, Y., and A., Morpurgo-Davies (eds). 2008/2011/2014. *A Companion to Linear B – Mycenaean Greek Texts and their World*, vols.1/2/3 (series: *Bibliothèque des Cahiers de l’Institut de linguistique de Louvain. Antiquité:120/127/133*), Louvain-La-Neuve/Dudley, MA.
- Durand, J.-M., and, J.-R., Kupper, (Eds). 1986-1985. *Miscellanea Babylonica - Mélanges Offerts a Maurice Birot*, Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- Erkut, S., and, Ö, Sir Gavaz, (Eds). 2016. *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, Arkeoloji Ve Sanat Yayinlari, Istanbul.
- Foxvog, D.A. 2010. Revised Edition. *Elementary Sumerian Glossary (after M. Civil 1967)*, Digital Library Preprints 2016 (3.0), <https://cdli.earth/articles/cdlp/3.0>, Guerneville, California USA.
- Francia, R., V., Pisaniello, and, G., Torri, (Eds). 2020. *Scritti di Alfonso Archi sulla religione degli Ittiti*, Sapienza Università Editrice, Roma.
- Frantz-Szabó, G. 1995. Hittite Witchcraft, Magic, and Divination. In: *Sasson et al .1995*, (vol.III): 2007-2019.

- Freu J. 1998. Les Relations entre Troie et le Monde Hittite - Un probleme de geographie historique. In: *Isebaert/Lebrun, Quaestiones Homericae* 1998, 95-118.
- Freu, J. 2002. La Chronologie du Règne de Suppiluliuma: Essai de Mise au Point. In: *Taracha 2002 Silva Anatolica*, 87-108.
- Freu, J./M. Mazoyer 2007-2012: *Les Hittites et leur histoire*, vols. 1 – 5: *Des origines à la fin de l'ancien royaume hittite* (vol. 1, 2007); *Les débuts du nouvel empire hittite* (vol. 2, 2007); *Apogée du nouvel empire hittite* (vol. 3, 2008); *Le déclin et la chute du nouvel empire hittite* (vol. 4, 2010); *Les royaumes néo-hittites à l'âge du fer* (vol. 5, 2012), specially part 1 'En collaboration avec Isabelle Klock-Fontanille'] (series: collection KUBABA, série Antiquité), Paris.
- Galaty, M.L., and, W.A., Parkinson, (Eds). 2007. *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and Expanded Second Edition* (series: Monograph/Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles; 60), Los Angeles, CA.
- García Ramón, J.L. 2011. Mycenaean Onomastics. In: *Duhoux/Morpurgo-Davies 2011 chapter 11*, 213-251.
- Gardiner, A., Sir. 1960. *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II*, Oxford University Press.
- Gardiner, A., Sir. 1964. (Reprint). *Egypt of the Pharaohs – An Introduction*, Oxford, 1961.
- Garstang, J., and, O.R., Gurney. 1959. *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Giannakos, K. 2012. *Aegean Type Sword and Finds at Hattuša – Technology, Sources and Dating of Trojan War*, LAP, Saarbrücken
- Giannakos, K. 2015b. The Aegean type Sword found at Hattuša and the Written Sources about the Exchange of Technology at the Late Bronze Age. In: *Stampolides/Maner/Kopaniias 2015*, 749-756. <https://www.academia.edu/14567976/>.
- Giannakos, K. 2016a. Cutting-Edge Technology and Know-how of Minoans/Mycenaeans during LBA and Possible Implications for the Dating of the Trojan War, *TAAANTA*, 46-47 (2014-2015), *Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 51-79. <https://www.academia.edu/27566172/>.
- Giannakos, K. 2019b. Evidence from Aegean, Cyprus, Egypt, Levant, Asia Minor and Possible Dating of Trojan War (Part II), *TAAANTA* vol. LI (51), 2019, *Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 9-75. Διορθώσεις αποδεκτές από τα *TAAANTA*, βλ. Giannakos 2020. <https://www.academia.edu/41680418>.
- Giannakos, K. 2020. CORRIGENDUM of Annex 2B of Giannakos 2019b, i.e., page "76" of Giannakos 2019b, *TAAANTA* vol. LII (52), 2020, *Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 115-116.
- Giannakos, K. 2024. Finds of Mycenaean Technology in the Citadel of Troy and in Levantine Palaces and the Fall of Troy, *International Journal of Cultural Heritage*, Vol.9, 14-48, <https://www.academia.edu/118153861>.
- Giveon, R. 1971. *Les Bédouins Shoshou des Documents Égyptiens*, (series: *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*), Brill, Leiden.
- Godart, L., and, S., De Martino. 2025. *Micenei et Ittiti – Due Imperi a Confronto*, Piccola Biblioteca Einaudi, Torino.

- Goedegebuure, P. 2006. The proclamation of Telipinu. In: Chavalas 2006, 228-235.
- Goetze, A. 1975. The First Syrian War of Shuppiluliumash. In: CAH 2-2, 8-13.
- Gonnet, H. 1979. La Titulature royale hittite au Ier millénaire avant J.-C., *Hethitica III*, 3-108.
- Gonnet-(nee Bağana), H. 1987. Tabarna, Favori des Dieux?, *Hethitica* 8, 177-85; [non-vidimus; it is cited by professor Bryce (2005, 507)].
- Götze/Goetze, A. 1960. Review, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.14:1, 43-48.
- Gulizio, L. 2017. di-u/wi-ja and po-sj-da-e-ja: Examples of Indo-European Female Consorts?. In: *Nosch/Enegren 2017*, 2:673-682.
- Gurney, O.R. 1983. The Hittite Title tukhanti, *Anatolian Studies (AS)* 33, 97-101.
- Gurney, O.R. 1990. *The Hittites*, Penguin, London [fourth revised edition].
- Gurney, O.R. 2002. The Authorship of Tawagalawas Letter. In: *Taracha 2002 Silva Anatolica*, 133-142.
- Güterbock, H.G. 1956. The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II, *Journal of Cuneiform Studies (JCS)*, Vol. 10, No. 2 (1956), 41-68.
- Güterbock, H.G. 1967. *Siegel aus Boğazköy, Erster Teil, Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, Biblio-Verlag, Osnabrück.
- Güterbock, H.G., and, T., Kendall. 1995. A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist. In: *Carter/Morris 1995*, 45-60, with an Appendix pp.61-66, by Koehl, R.B. [see here in Bibliography separately].
- Hachmann, R. 2012. *Kāmid el-Lōz 20: Die Keilschriftbriefe und der Horizont von El-Amarna (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 87)*, Bonn 2012, 225-257. Note: Kamid el-Loz is located in the western Beqaa Valley of Lebanon.
- Hawkins, J.D. 2011. The Seals and the Dynasty. In: *Herbordt/Bawanypeck/Hawkins 2011*, 85-102.
- Helck, H.W. 1962. *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (series: *Ägyptologische Abhandlungen*, vol. 5), Wiesbaden.
- Herbordt, S., D., Bawanypeck, and, J.D., Hawkins, (Eds). 2011. *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa (Boğazköy-Ḫattuša XXIII)*, Darmstadt – Mainz.
- Hiller, S. 2011. Mycenaean Religion and Cult. In: *Duhoux/Morpurgo-Davies 2011*, 169-211.
- Hogan, P., and, T., Hogan. 2017. Sumerian Cuneiform English Dictionary, updated for kindle Direct publishing by Mugsar Founder, <https://archive.org/details/SumerianCuneiformEnglishDictionary12013CT26i14PDF>.
- Hoffner Jr, H.A., (Ed., G.M. Beckman). 2009. *Letters from the Hittite Kingdom* (series: *Writings from the Ancient World*, vol. 15), Society of Biblical Literature (SBL), Atlanta, GA/Leiden.
- Hooker, J.T. 1994. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, MIET, Αθήνα [Greek edition of *Linear B: An Introduction*, Bristol Classical Press, U.K., 1980].
- Hunger, H., and, R., Pruzsinszky, (Eds). 2004. Mesopotamian Dark Age Revisited, Proceedings of an International Conference of SCIEM 2000 (Vienna 8th-9th November 2002), <https://verlag.oeaw.ac.at/en/product/mesopotamian-dark-age-revisited/600867?name=mesopotamian-dark-age-revisited&product-form=2377>.
- Huxley, G.L. 1965: (Reprint). *Achaean and Hittites*, Belfast, 1960.

- Isebaert, L., and R., Lebrun, (Eds), adjuvante P., Normand. 1998. *Quaestiones Homericae - Acta Colloquii Namurcensis habiti diebus 7-9 mensis Septembris anni 1995*, Peeters, Louvai-Namur.
- Kelder, J.M. 2010: *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*, Bethesda, MD [originally dissertation, Vrije Universiteit, Amsterdam].
- Killen, K. 2017. Notes on Linear B Tablets Concerning Wool, Cloth and Textile Workers. In: *Nosch/Enegren 2017*, 1:381-389.
- Killen, K., (Ed.). 2024. *The New Documents in Mycenaean Greek, Vol.I: Introductory Essays, Drawings of Selected Tablets*. Vol. II: *Selected Tablets, Transcription, Translation, Commentary, Endmatter*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kimball, S.E., and, J., Slocum. 2018. The Proclamation of Telepenus (Old Hittite), The University Texas at Austin, Linguistic Research Center, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/hitol/30>.
- Kitchen, K. 1962. *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs – A Study in Relative Chronology*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Kitchen, K.A. 1982. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II* (series: *Monumenta Hannah Sheen dedicata*, vol. 2), Warminster/Mississauga, ON.
- Klengel, H. 1998. *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Brill, Leiden-Boston-Köln, “Unter Mitwirkung von Imparati, F., Haas, V., und, Van den Hout, T.P.J.”.
- Koehl, R.B. 1995. The Silver Stag “Bibru” from Mycenae - Appendix of Güterbock/Kendall 1995. In: *Carter/Morris 1995*, 61-66, by [see here in Bibliography separately].
- Koehl, R.B. 2008. Aegean Interactions with the Near East and Egypt During the Late Bronze Age. In: *Aruz et al. 2008*, 270-273.
- KUB** = *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*.
- Kullmann, W. 1960. *Die Quellen der Ilias (Troischer Sagenkreis)*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Kümmel, H.M. 1987. *Rituale in hethitischer Sprache, Texte aus der Umwelt des Alten Testament (TUAT) II/2*, 282–92, <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.14315/9783641217655-003/html>.
- Lang, F., C., Reinholdt, and, J., Weihartner, (Eds.). 2007. *Stephanos Aristeios. Archäolo-gische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stephan Hiller zum 65-Geburtsrtag*, Wien.
- Laroche, E. 1986-1985. *Noms et Titres Féminins en Asie Mineur Hittite*. In: *Durand/Kup-per 1986-1985*, 191-195.
- Latacz, J. 2004. *Troy and Homer – Towards a Solution of an Old Mystery*, NY, Oxford University Press.
- Lejeune, M. 1958. *Memoires de Philologie Mycenienne - Premiere Serie*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- Lichtheim, M. 2006: *Ancient Egyptian Literature*, vol. II: *The New Kingdom*, Second revised edition, Berkeley, CA.
- Maner, Ç. 2012: A Comparative Study of Hittite and Mycenaean Fortification Architecture. In: Stampolidis, N./A. Kanta/A. Giannikouri, (Eds.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*, *International Archaeological Conference, Rhodes, 28-31 May, 2009, Heraklion*, 55-66.

- Melchert, C., (Ed.). 2003. *The Luwians*, Brill, Leiden.
- Melchert, C. 2003a. Introduction - Chapter 1 and Prehistory - Chapter 2. In: Melchert 2003, 1-26.
- Melena, J.L., in collaboration with, R.J., Firth, (Transliteration). 2019. *The Knossos Tablets*, INSTAP, Philadelphia Pennsylvania.
- Mellink, M.J., (Ed.) 1986. *Troy and the Trojan War, A Symposium held at Bryn Mawr College*, October 1984, Bryn Mawr, PA.
- Miller, J. 2013a. The Placement of the Death of Tuthaliya III and the Kinza/Nuhḫašše Rebellion within the Deeds of Suppiluliuma I. In: *De Martino/Miller 2013*, 115-132.
- Miller, J. 2013b. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical, Literature (SBL), Atlanta.
- Miller, J. 2017. Political Interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Ḫatti during the Amarna Age. In: *Bartelmus/Sternitzke 2017*, chapter 3, 93-111, 508-544.
- Montanari, F. 2015. *The Brill Dictionary of Ancient Greek*; Goh, M., and, C., Schroeder, [Eds of the English Edition], Nagy, G., and, L., Muellenr, [Advisory Eds], under the auspices of the Center for Hellenic Studies, Harvard University, Brill, Leiden/Boston.
- Morpurgo-Davies, A. 1988. Mycenaean and Greek Language. In: *Morpurgo-Davies/Duhoux 1988*, 75-125.
- Morpurgo-Davies, A., and, Y., Duhoux, (Eds). 1988. *Linear B' - A 1984 Survey*, Peeters, Louvain-La-Neuve.
- Morris, S.P., and, R., Laffineur, (Eds). 2007. *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference/11e Rencontre égéenne internationale*, Los Angeles, UCLA, The Paul Getty Villa, 20-23 April 2006 (series: *Aegaeum* 28), Liège/Austin, TX.
- Mylonas, G.E. 1964. *Grave Circle B of Mycenae*, Series: *Studies in Mediterranean Archaeology*, Vol. VII, Carl Bloms, Lund, Sweden.
- Mylonas, G.E. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton University Press, Princeton, NJ, USA.
- Nafplioti, A. 2009. Mycenae Revisited Part 2. Exploring the Local versus Non-local Geographical Origin of the Individuals from Grave Circle A: Evidence from Strontium Isotope Ratio (⁸⁷Sr/⁸⁶Sr) Analysis, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 104, 279-291.
- Niemeier, W.-D. 2007a. Milet von Denanfängen Menschlicher Besiedlung bis zur Ionischen Wanderung. In: *Cobet et al. 2007*, 3-20.
- Niemeier, W.-D. 2007b. Westkleinasien und Ägäis von den Anfängen bis zur Ionischen Wanderung: Topographie, Geschichte und Beziehungen nach dem Archäologischen Befund und den Hethitischen Quellen. In: *Cobet et al. 2007*, 37-96.
- Niemeier, W.-D. 2008. Hattusas Beziehungen zum westlichen Kleinasien und dem mykenischen Griechenland nach den neuesten Forschungen. In: *Wilhelm 2008*, 291-349.
- Nosch, M.-L., and, H.L., Enegren, (Eds). 2017. *AEGEAN SCRIPTS - Proceedings of the 14th International Colloquium on Mycenaean Studies*, Copenhagen, 2-5 September 2015, 2 Vols, Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico, Roma.

- Noula, V., (Ed.). 2019. *Homeric Achilles: Diachronic Reflections in the Art and Literature*, 2nd Intl. Scientific Conference at Farsala, Greece (7-9 February 2019), proceedings, Ephorate of Antiquities at Larisa and Municipality of Farsala, Greece.
- Otten, H. 2009. Die Hetitische Großkönigin *Henti* in ihren Siegeln, *Zeitschrift für Assyriologie* Vol.84, Is.2, 253-261.
- Palaima, T. 2007. Ilos, Tros and Tlos, Continuing Problems with to-ro, to-ro-o, to-ro-wo, to-ro-ja, wi-ro and a-si-wi-ja/a-si-wi-jo. In: *Lang/Reinholdt/Weilhartner 2007*, 197-204.
- Papazoglou, L. 2008. Mycenae. In: *Aruz et al. 2008*, 274-278.
- Papazoglou-Mathioudaki, L., A.J.N.W., Prag, R.A.H., Neave, D., Smith, J.H., Musgrave, and, A., Nafplioti. 2009. Mycenae Revisited Part 1. The Human Remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and two new Faces from Shaft Grave VI, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 104, 233-277.
- Papazoglou-Mathioudaki, L., A., Nafplioti, J.H., Musgrave, and, A.J.N.W., Prag. 2010. Mycenae Revisited Part 3. The Human Remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the Masks: A Study of the Bones of Shaft Graves I-V, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 105, 157-224.
- Pape, W., and, G., Benseler. 1959. Reprint. *Wörterbuch Der Griechischen Eigennamen, Nachdruck Der Dritten Auflage Erster Band A-K*, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz; [1911] Verlag von Friedr. Vieweg & Sohn, Braunschweig, erschienenen Ausgabe.
- PENN-MUSEUM, Babylonian Section. The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary (ePSD), <https://www.penn.museum/research/project.php?pid=17>.
- PENN-MUSEUM, Babylonian Section. **dumu** [CHILD] N (60150x) Early Dynastic I-II, Early Dynastic IIIa, Early Dynastic IIIb, Ebla, Old Akkadian, Lagash II, Ur III, Old Babylonian, Middle Assyrian, Middle Babylonian, Neo-Assyrian, Neo-Babylonian, Persian, Hellenistic, unknown wr. *dumu*; *du₅-mu*; *dumu-dumu*; *du-mu*; *du₁₃-mu*; *dumu-e*; *du-un*; *du-um*; *du₅-ub* "child, son, daughter; member (of a group, community or status), citizen; dependant" <https://oracc.museum.upenn.edu/epsd2/sux?q=DUMU>.
- PENN-MUSEUM, Babylonian Section. **munus** [WOMAN] N (3968x) Early Dynastic IIIa, Early Dynastic IIIb, Old Akkadian, Lagash II, Ur III, Old Babylonian, Middle Assyrian, Middle Babylonian, Neo-Assyrian, Neo-Babylonian, Hellenistic, unknown wr. *munus*; *munus-e*; *me-us₂*; *mi*; *mu-nu-us₂*; *munus-munus*; *nununuzu₂*; *nunuz* "woman; female", <https://oracc.museum.upenn.edu/epsd2/sux?q=MUNUS>.
- Petrakis, V.P. 2010. Localising Pylian Religion: Thoughts on the Geographic References in the Fr Tablets Provoked by A New Quasi-Join*, *Pasiphae* IV, Pisa/Roma, 199-215.
- Pfälzner, P. 2013. The Qatna Wall Paintings and the Formation of Aegeo-Syrian Art. In: J., Aruz, S.B., Graff, and Y., Rakic, (Eds), *Cultures in Contact from Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, NY, 200-213.
- Philips, J. 2007. The Amenhotep III "Plaques" from Mycenae: Comparison, Contrast and a Question of Chronology. In: *Bietak/Czerny 2007*, 479-493.

- Pindar/Πίνδαρος. 1997. *Olympian Odes - Pythian Odes* (Vols 2)· Race, W.H., (Ed. and Transl.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England.
- Pintore, F. 1978. *Il Matrimonio Interdinastico nel Vicino Oriente Durante I Secoli XV-XIII*, Istituto per l' Oriente - Centro per le Antichità e la Storia dell'arte del Vicino Oriente, Roma.
- Pritchard, J.B. 1969. See ANET.
- Redford, D.B. 2006. *A History of Ancient Egypt: Egyptian Civilisation in Context*, Dubuque, IA.
- Rieken, E., and, D., Sasseville. 2012. Hethitisch kuwapi UL, kattan išḫaššarwaḫḫ- und KUB 21.38 Vs. 14', *Altorientalische Forschungen*, Akademie Verlag, 39 (2012) 1, 124–129.
- Ruijgh, C.J. 1967. *Études sur la Grammaire et le Vocabulaire du Grec Mycénien*, Amsterdam.
- Salvini, M. 1990. Considerazioni su Alcuni Sigilli Reali Ittiti, *Sefarad* 50 (2), 455-464.
- Sasson, J.M., (Chief Ed.), and Baines, J., G., Beckman, and K.S., Robinson, (Ass. Eds). 1995. *Civilizations of the Ancient Near East*, 4 Vols set, Scribner's sons – MacMillan Library USA, NY.
- Schliemann, H. 1880. *Mycenae – A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*, New Edition with Additions, Benjamin Blom, New York.
- Seeher, J. 2006. *Hattusha Guide - A Day in the Hittite Capital*, 3rd revised edition, Ege Yayinlari, Cihangir-Istanbul.
- Shaw, I. 2003. (Peprint). *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford/New York, 2000.
- Singer, I. -1991. The title “Great Princess” in the Hittite Empire, *Ugarit-Forschungen* 23, 327-338. Reprint. In: Collins B.-J. 2011, 259-272.
- Sommer, F. 1932. Die Ahḫijavā-Urkunden, 268-274: “Hittite Tablet CTH183. A Letter Between Ḫatti and Ahḫiyawa”, as the tablet CTH183 by Sommer is cited in: https://web.archive.org/web/20071006095209/http://www.hittites.info/translations.aspx?text=translations/historical%2fCTH183_Ahhiyawa_Letter.html.
- Stampolides, N., C., Maner, and, K., Kopanias, (Eds.). 2015. *NOSTOI, Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze Age and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31/3 – 3/4 2011, Istanbul, Istanbul*.
- Stone, D. 2023. *The Hittites – Lost Civilizations*, Reaktion Books, London.
- Strauss, B. 2006. *The Trojan War, A New History*, Simon & Schuster, New York.
- Taracha, P., (Ed.). 2002. *Silva Anatolica – Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birtday*, Agade, Warsaw.
- Taracha, P. 2016. Tudhaliya III's Queens, Šuppiluliuma's Accession and Related Issues. In: *Erkut/Sir Gavaz* 2016, 489-497.
- Ten Cate P.H.J.H. 1966. A New Fragment of the “Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 25, No. 1, 27-31.
- Ten Cate P.H.J.H. 1996. The Hittite Dynastie Marriages of the Period between ca. 1258 and 1244 B.C., *Altorientalische Forschungen* 23 (1996, 1), 40-75.
- TLG** = Thesaurus Linguae Graecae <<https://www.stephanus.tlg.uct.edu>>, A digital library of Greek literature, University of California, Irvine, CA (Brumet, Th./M. Pantelia, eds.).

- TLG**-Perseus Translation of the Iliad: **A.T. Murray**, Ph.D. in two volumes. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1924.
- Tripp, E. 1970. *The Meridian Handbook of Classical Mythology* – Originally published as "Crowel's Handbook of Classical Mythology", A Meridian Book – New American Library, New York/Scarborough-Ontario.
- Trolle Larsen, Mogens. 2008. The Old Assyrian Merchant Colonies. In: Aruz et al. 2008, 70-81.
- Ventris, M., and, J., Chadwick. 1959 [1956]. Reprint. *Documents in Mycenaean Greek - Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary, with a Foreword by A.J.B. Wace*, Cambridge at the University Press.
- Ventris, M., and, J., Chadwick, (Edited by J. Chadwick). 1973. *Second Edition. Documents in Mycenaean Greek, with a Foreword by the Late Alan, J.B. Wace*, Cambridge at the University Press.
- Van Den Hout, T. 1998. *The Purity of Kingship - An Edition of CHT 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*, Brill, Leiden/Boston/Köln.
- Van Den Hout, T. 2000. Review of Bryce Trevor The Kingdom of Hittites (1998), *Bibliotheca Orientalis (BiOr)* LVII N° 5/6, September-December 2000, 643-645.
- Von Schuler, E. 1965. *Die Kaşkäer - Ein Beitrag Zur Ethnographie Des Alten Kleinasien*, De Gruyter, Berlin.
- Wace, A.J.B, and, W.A., Heurtley. 1923. Excavations at Mycenae – The Lion Gate and Grave Circle Area, *Annual of the British School at Athens* , Volume 25, November 1923 , 9 – 146, DOI: <https://doi.org/10.1017/S0068245400010339>.
- Wachsmann, S. 1987. *Aegeans in Theban Tombs* (series: *Orientalia Lovaniensia Analecta*, vol. 20), Peeters, Leuven.
- Wainwright, G.A. 1939. Some Sea-Peoples and Others Hittite Archives, *The Journal of Egyptian Archaeology* 25(2), 148-153.
- Watkins, C. 1986. The Language of the Trojans. In: Mellink 1986, 45-62.
- Watkins, C. 2008. "Hermit Crabs", or New Wine in Old Bottles: Anatolian and Hellenic Connections from Homer and before to Antiochus I of Commagene and after. In: *Collins/Bachvarova/Rutherford 2008*, 134-141.
- Weeden, M. 2018. Hittite-Ahhiyawan Politics as Seen from the Tablets: A Reaction to Trevor Bryce's Article from a Hittitological Perspective, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, 217-227.
- Wiener, M.H. 2007. Homer and History: Old Questions, New Evidence. In: *Morris/Laffineur 2007*, 3-34.
- Wilhelm, G. 2004. Generation Count in Hittite Chronology. In: *Hunger/Pruzsinszky, 2004*, 71-79.
- Wilhelm, G., (Ed.). 2008. *Ḫattuša-Boğazköy: Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients*. 6. *Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 22-24 März 2006, Würzburg, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Wilhelm, G. 2012. Šuppiluliuma I und die Chronologie der Amarna-Zeit. In: *Hachmann 2012*, 225-257. [https://www.academia.edu/8747265/%C5%AŠuppiluliuma I-und die Chronologie der Amarna Zeit](https://www.academia.edu/8747265/%C5%AŠuppiluliuma_I-und_die_Chronologie_der_Amarna_Zeit).
- Yakubovich, I. 2008. *Sociolinguistics of the Luvian Language*, PhD dissertation, Chicago, IL.
- Γιαννακός, Κ./Giannakos, K. 2016b. Τεχνολογία, Μαρτυρίες και Χρονολόγηση του Τρωικού Πολέμου - Μυκηναϊκά Ευρήματα σε Χαττούσα, Μικρά Ασία, Αίγυπτο, Κύπρο, Λεβάντε, εκδ.

Παπαζήση/Parazissi, Αθήνα. [Ελληνική έκδοση, επηξημένη και επεκτεταμένη του Giannakos 2012].

Γιαννακός, Κ./Giannakos, K. 2019a. Οι Ομηρικοί Αχιλλέας και Τηλέφος, Ο Χετταίος βασιλιάς Τελέπενου, *qe-re-qo-ta-o* και *a-ki-re-u* της Γραμμικής Β, σε σύγκριση με τη γλωσσολογική χρονολόγηση στίχων της Ιλιάδας. In: Noulia 2019, 161-177. <https://www.academia.edu/40817454/>.

Γιαννακός, Κ./Giannakos, K. 2025. Μαρτυρίες για Επιρροές Μυκηναϊκής Οικοδομικής και Αμυντικής Τεχνολογίας στην Τροία VI, περί το 1400 π.Χ., 3ο Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας, Πρακτικά <https://edabyt.gr/3o-sunedrio-arxaias-ellinikis-texnologias/>, ΕΔΑΒuT και ΝΟΗΣΙΣ, Μέγαρον Μουσικής Αθηνών 19-21 Νοεμβρίου 2024, αιγίδα ΥΠΠΟ, Αθήνα.

Κακριδής, Ι./Kakridis, J., (Γενική Εποπτεία/General Ed.). 1986. *Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών, πεντάτομο: τομ.1: Εισαγωγή στον Μύθο· τομ.2: Οι Θεοί· τομ.3: Οι Ήρωες· τομ.4: Ηρακλής – Πανελλήνιες Εκστρατείες· τομ.5: Τρωικός Πόλεμος. Δ/ση Εκδόσεως: Χριστόπουλος, Γ.Α., και, Κ., Μπαστιάς.*

Μπιλίτου, Α./Bilitou, A. 2012. Τα Σκελετικά Κατάλοιπα του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών από τον 19ο στον 21ο Αιώνα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, καθηγ. Ανδρέας Βλαχόπουλος, http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/vlaxopoulos/Bilitou_2013_web.pdf.

Προμπονάς, Ι./Promponas, J. 1990. *Σύντομος Εισαγωγή εις την Μυκηναϊκήν Φιλολογίαν [= A brief Introduction in Mycenaean Philology]*, 2nd edition, Αθήνα/Athens.